63.5
O-46

ORHUN'DAN ANADOLU'YA TÜRK DAMGALARI

2179
E

63.5(5Türk)
G 94

DAMGALAR, İMLER, ENLER

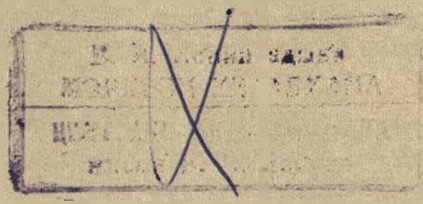

Prof. Dr. Tuncer GÜLENSOY

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
İşlər İdarəsinin
KİTABXANASI

ISTANBUL, 1989

T.D.A.V. Yayın Nu.:51

Milli Nu.: 89.34.Y0147.51

ISBN nu.:975.498.009.8

BU ESER

Bakanlar Kurulu'nun 20/7/1980 sayılı kararıyla kamu yararına hizmet verdiği kabul edilerek vergi muafiyeti tanınmış bulunan TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI VAKFI tarafından hazırlanmıştır.

Her hakkı mahfuzdur. TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI VAKFI'nın müsaadesi olmaksızın tamamen veya kısmen herhangi bir değişiklik yapılarak iktibas edilemez.

Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı

YULUĞ TEKİN DİZGİ MERKEZİ'nde dizilmiş v e baskıya hazırlanmıştır.

Baskı: PAMUK OFSET

Haberleşme Adresi: P.K.94 Aksaray-İstanbul

Telefonlar: 511-10 06- 511 18 33

GİRİŞ

Tarih sahnesine çıkan milletler, eğer kültürleri güçlü ve kalıcı ise, uzun yıllar bu sahnedeki rollerine başarı ile devam eder; kültürlerini, gelenek-göreneklerini, efsanelerini, destanlarını, kısacası maddî ve manevî bütün değerlerini kendisinden sonra gelecek nesillere aktarırlar. Maddî ve manevî değerleri zayıf olan milletler tarih sahnesinden silinmeye mahkûmdur.

Güçlü ve köklü bir kültüre sahip milletler, kurdukları çeşitli devletler tarih sahnesinden çekilseler bile, yeni bir devlet ile hayatlarını devam ettirirler.

Türk milleti, kökü tarihin derinliklerine uzanan güçlü ve köklü bir kültüre sahip olan, nadir milletlerden birisidir. Türkler, tarihin her devresinde, çeşitli bunalımlı ve buhranlı günler geçirseler bile, tarih sahnesinde kalmasını bilmişler; adları ve coğrafî alanları değişik olsa bile "TÜRK" adını silinmez bir damga olarak tarihin her sayfasına vurmuşlardır.

İşte bu küçük kitapta, tarihe vurulan Türk damgalarının menşe araştırılıp, Orhun'dan Anadolu'ya uzanan izleri üzerinde durulacaktır. Bu vesile ile Türk destan ve efsanelerine, Türk maddî ve manevî kültürüne yeri geldikçe temas edilecek; Türk'ün tarihteki damgalarının "DAMGA" adı verilen bir bölümü işlenecektir.

İlerideki sayfalarda da görüleceği üzere, Türk damgaları Milat'tan önceki yüzyıllardan beri kullanılan maddî kültür unsurlarından yalnızca birisidir. Kullanılış gayesi, taşta, kayada ve âbidelerde silinmez izler bırakmak, bu izleri yüzyıllar sonraki nesillere aktarmaktır. Orhun abidelerindeki güçlü ifadelerden de anladığımız budur.

Türk damgalarının kullanılış tarihi Orhun abidelerinin yazılışından çok öncelere götürüldüğü ve bu yazıdaki bazı işaretlerin damga-

lardan geliştiği görüşü kuvvetli olduğu için, birinci bölümde Orhun ve Yenisey abideleri üzerinde durulmuş; bu abidelerde kullanılan işaretlerin menşesi ve ne manâya geldiği hakkında kısa bilgiler verilmiştir. Orhun ve Yenisey alfabelerinin gösterildiği genel tablo dışında, Macaristan'da kullanılan "Bologna metninin harfleri", "Nikolsburg alfabesi" ve "Rudimenta" adlı eserde kullanılan işaretlerin tabloları ayrıca verilmiş, böylece, Orhun ve Yenisey alfabelerinin Avrupa kıtasındaki benzerleriyle mukayesesi sağlanmıştır.

Daha sonra ele alınan Türk damgalarında, bu damgalara model olan ongun hayvanlar üzerinde ayrı ayrı durulmuş, bu hayvanların Türk kültür tarihindeki yeri belirtilmek istenmiştir.

Konu ilerledikçe, Türk damgalarının kullanılış alanının ne kadar geniş olduğu görülecektir. Biz burada, yeri geldikçe, bu kullanılış alanlarına ayrı ayrı temas edeceğiz.

Türk damgalarının, Türk maddî kültüründe yaşayan bu uzantısına "İM" adını vererek, konuyu bu başlık altında inceledik. Görüleceği gibi, elde edilen sonuç çok ilgi çekicidir. Orhun'dan Anadolu'ya uzanan bu damgalar, yüz yıllar sonra bile özelliğinden hiç bir şey kaybetmeden Anadolu insanının halısında, kiliminde, torbasında, kovanında, duvarında, mezar taşında, keçesinde, kepeneğinde, nakış ve yanışında yaşamış; bize, mertlik, erkeklik, cesaret, bereket, bolluk gibi değerleri veciz bir şekilde anlatmaya devam etmiştir.

Taş, kaya ve yazıtlardan tesbit ettiğimiz Türk damgalarının Anadolu Türkü'nün maddî kültürü içerisinde sitilize edilmiş şekilleri ayrı bir güzellik taşırsa da, menşede eski Türk damgalarıyla aynı olduğu görülecektir.

"EN" başlığı altında işlediğimiz diğer bir konu da yine Türk damgalarıyla yakından ilgilidir. İç Asya'daki göçebe Türk kavimlerinin, kendi boy, soy, oymak, oba, aşiret ve cemaatlerini belirlemek için hayvanlarının kulak, boynuz, alın, yanak ve bacaklarına yaptıkları işaretlerin Anadolu'daki göçer veya yerleşik Türk boy ve aşiretlerinde de aynen yaşadığını göreceğiz.

Adına, "en, yen, kırtik, kertik, dağme, damğa, dırow, tetovir" vb. dense de bu işaretlerin de Orhun'dan Anadolu'ya uzanan Türk damgalarıyla yakından ilgili olduğu görülecektir.

Bu küçük kitap, şimdiye kadar bu konuda yapılan çalışmaların boş-

luğunu doldurmak; bundan sonra yapılacak olan daha geniş çalışmalara örnek olmak ve genç araştırıcılara yol göstermek için hazırlanmıştır.

Mesele, yalnız bir damga, im ve en meselesi, yani resim, çizgi ve kertik meselesi değildir. Mesele, bu **damga, im** ve **en**lerin her çizgisinde yaşayan gizli Türk unsurunu açığa çıkarmak, Anadolu'daki Türk mühürünün izlerini genç nesle ezberletmektir.

Karagözünü, helvasını, kahvesini, dolmasını, sarmasını Yunanlı'ya; sütünü, yoğurdunu, peynirini Bulgar'a kaptıran Türk milleti, artık maddî ve manevî kültür unsurlarına sahip çıkmalı, onları ilmî usullerle araştırıp dünyaya tanıtmalıdır. Ebed-müddet Türk devletinin tarih sahnesinden silinmemesi için en önemli görev budur. Büyük insan Atatürk'ün gösterdiği hedef de budur.

Elâzığ, 1985

Dr.Tuncer Gülensoy

KÖKTÜRK ALFABESİ :

Orhun yazıtlarında kullanılan Köktürk alfabesi 40 işaretten meydana gelmektedir. Bu 40 işaretten ikisi, Tonyukuk yazıtında her ikisi de birer defa kullanılmış olan iki hece işareti olup (aş) ve (baş) değerlerindedir. Bu iki işaret çıkarılacak olursa, geri kalan 38 harften dördü ünlü (sesli) işaretidir. Bu ünlü işaretlerinin her biri iki ayrı ünlüyü gösterir. Yâni, a/e için bir işaret, ı/i için bir işaret, o/u için bir işaret, ö/ü için de bir işaret vardır. Türkçe'deki ünlü uyumu ve runik alfabenin çifte ünsüz işaretleri sistemi sayesinde a/e ve ı/i ünlülcri kolayca ayırt edilebilir. Fakat, o/u ve ö/ü ünlülerini ayırt etmek imkânsızdır. Yenisey yazıtlarında beşinci bir ünlü işareti daha vardır ki, bu da halâ bu gün pek çok Anadolu ağzında tesbit edilebilen, kapalıe ünlüsüdür.

Köktürk alfabesinin ünlüler dışındaki işaretlerinden 20'si 10 ünsüzün (b, d, g, k, l, n, r, s, t, y ünsüzleri) art (kalın) ve ön (ince) ünlülü sözlerin yazılışında kullanılan çifte işaretlerdir. Bu işaretler a veya e ile başlayan ve ilgili ünsüzle (sessizle) sona eren kapalı hece değerindedirler: **ab, eb; ad, ed; ag, eg** vb. gibi. Buna göre, meselâ "ayak" anlamındaki **adak** sözü **ad-ak** şeklinde **ad** ve **ak** işaretleriyle; "adamlar" anlamındaki **eren** sözü de **er-en** şeklinde **er** ve **en** işaretleriyle yazılırdı. Bununla birlikte eski Türk runik yazısı tam bir hece yazısı sayılamaz. Çünkü, bu hece işaretleri tek ünsüz değerinde de kullanıldığı gibi, geri kalan **ç, m, ny** (öndamak "n"si), **ng** (geniz "n"si), **p, ş** ve **z** için de yalnız birer işaret vardır; başka bir deyişle, bu ünsüzleri gösteren harfler ünlü bakımından tarafsızdır.

Köktürk yazısında ayrıca **lt** (**altı, altun** vb. gibi art ünlülü sözlerdeki **lt**), **nç** ve **nt** ünsüz çiftleri için üç ayrı işaret bulunmaktadır. Alfabenin geri kalan dört işareti hece işaretleridir ve sırasıyla şu hecelerin yazımında kullanılır: **ok/uk, ök/ük, ık** ve **iç**. Bu işaretlerin her zaman bu değerlerde olmadıkları ve sırasıyla **ko-/ku, kö-/kü-, kı-** ve **ki-** ses gruplarıyla başlayan sözlerin ilk ünsüzünü göstermek için kullanıldıklarını da belirtmek gerekir.

Kızgızistan'ın Talas vadisi ile Yenisey ırmağının yukarı havzasında bulunan yazılı taşlar, harf sayısı ve türü bakımından daha zengin olmakla birlikte kısa ve tarihsizdir.

Ayrıca, runik yazının Doğu Türkistan'da bulunmuş el yazmalarında kullanılan türünde, biri **op/up** öbürü de **ot/ut** değerinde, iki hece işareti daha bulunmaktadır[1]

Orhun ve Yenisey yazılı taşlarında kullanılan işaretler bir tablo halinde verilmiştir

ORHUN VE YENİSEY ALFABELERİ

ORHUN ORH. YENİSEY ORHUN ORH.

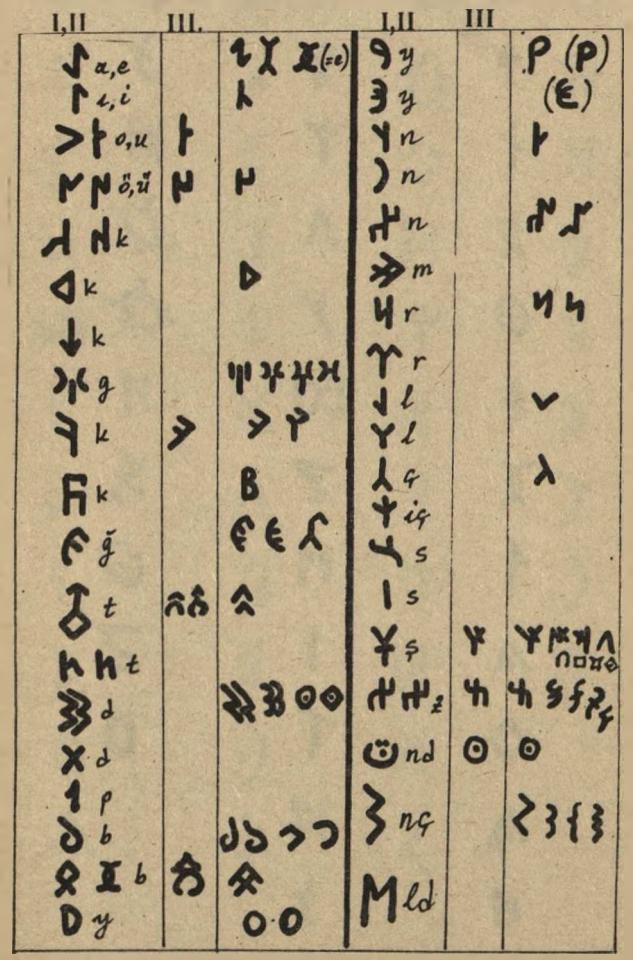

ORHUN-YENİSEY ALFABELERİNE BENZEYEN ALFABELERE ÖRNEKLER (BOLOGNA METNİNİN HARFLERİ)

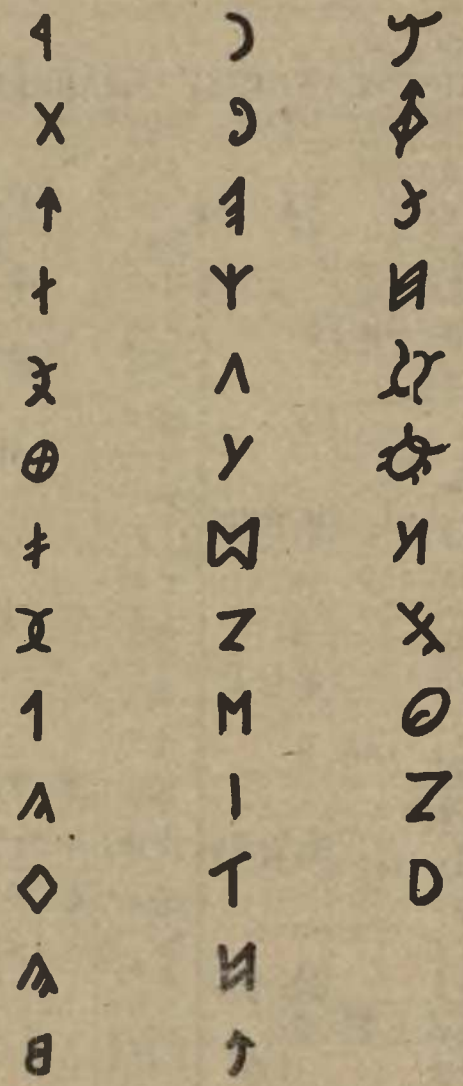

NİKOLSBURG ALFABESİ

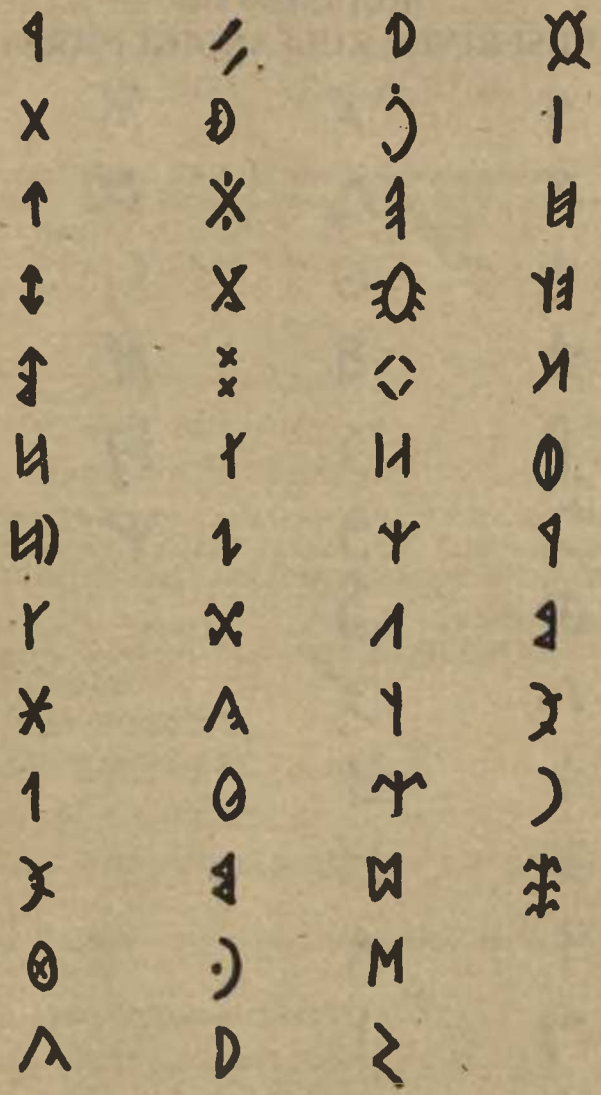

TELEGDİ JANOS'UN (Doğ. 1554) "RUDİMENTA" ADLI ESERİNDE KULLANDIĞI İŞARETLER

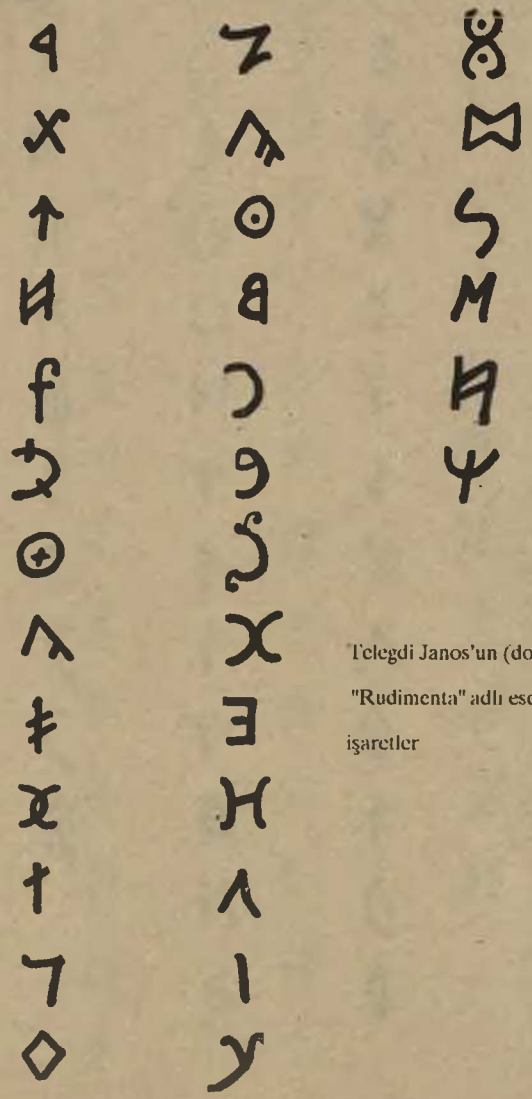

Telegdi Janos'un (doğ.1554) "Rudimenta" adlı eserinde kullandığı işaretler

"DAMGA" ADI ÜZERİNE

Türkiye Türkçesi'nde; "1. bir şeyin üzerine bir nişan, bir im basmaya yarayan araç, 2. bu araçla basılan nişan, im" anlamlarında kullanılan "DAMGA" adı, en eski Türkçe kelimelerden birisi olup, eski Türk yazıtlarından AÇURA YAZITInın sol tarafındaki metinde şöyle geçmektedir:

1. y ^{e} ti yeg^{i}rmi ^{e}rd^{e}mi y^{a}şınta ^{e}rd^{i}m; ölti

2. k^{a}b$^{?}$kı ^{e}ti bunsız ^{e}rti k^{a}ra s^{a}çın t^{e}g

3. y^{e}rd^{e}ki **t^{a}mk^{a}l^{i}g** ^{y}ılkı buns/ız erti/

4. y^{a}g ... t^{e}gmis sü t^{e}ni y^{e}ti bin oglan ^{e}rti.

(Türkiye Türkçesi'yle: 1. On yedi erdemi yaşında idim, öldü 2. Göz kapağının eti(?) kara saçı gibi kedersiz idi, 3. Yerdeki **damgalı** yılkı sayısız idi, 4. Hücum eden ordusunun kudreti yedi bin oğlan idi.)[4]

Bu metindeki "tamkalıg yılkı" sözünden Türkler'in atlarına "nişan, işaret im" vurdukları ve bunun adına da "damga" dedikleri açıkça anlaşılmaktadır.

Ayrıca "tamga" isminden:

tamgaçı: Damgacı, mühürdar, damga vuran.

tamgalamak: Damga vurmak, mühürlemek.

isim ve fiillerinin türetilerek kullanıldığı da yine âbidelerde tesbit edilmektedir.

"Tamga" kelimesi XI. yüz yılda yazılmış olan **Kutadgu Bilig**[5], adlı büyük eserde de:

tamga: Damga, mühür (45, 1036, 1766, 3223)

tamga urmak: Damga vurmak (2902)

4 (H.N. Orkun, Eski Türk Yazıtları III, s.134)
5 R.R.Arat, Kutadgu Bilig III. İndeks

tamgaçı: Damgacı, mühürdar (4046)

tamgalamak: Damgalamak, mühürlemek (3275, 3942) şekillerinde kullanılmıştır.

Kelime, Ali Şir Nevaî'nin eseri '**Muhakemetü'lLugateyn**"de "tamgaçi" olarak kullanıldığına göre, o devirde Doğu Türkçesi'nde de yaşamaktaydı.

"Tamga" kelimesi Eski Anadolu Türkçesi'nde de aynı şekilde devam etmiş, XIV. yüz yılda yazılmış olan "Süheyl ü Nevbahar" adlı eserde şu şekilde kullanılmıştır:

"Dutarlar atı vü ol at idi ol

Ki Sa'lûk'i bıraktı vü duttu yol

Şolok dem ki kıldı nazar Şah-ı Çin

Görür kızı **tamgası** urlu kıçın".

(Türkiye Türkçesi'yle: Atı tutarlar ve tuttukları at odur; ki Sa'lûk'i bırakarak yola devam etti. Tam o zamanda Şah-ı Çin baktı ki; (atın) kıçına kızının damgasının vurulmuş olduğunu gördü).

Buradaki ifâdeden de atların damgalandığı, hattâ bu damganın atın "kıçına" yâni sağrısına vurulduğunu öğrenmiş bulunuyoruz.

Türkçe'nin etimolojik sözlüğünü hazırlamış olan Fin Türkoloğu M. Räsänen, eserinin 460/a sayfasında bize şu bilgileri vermektedir:

atü. **tamka** "Eigentumszeichen", KB. mtü.çag. usw. **tamka**

"Siegel", kmk. **tamña** "Stempel", oir. soj. **tañma**, kaz.

tamga (> Çer. TLÇ 66 tamga; russ. Vasm. 3: 74-5 tamga;

moğ. KWb. 377 **tamaga** "Stempel") (EWT, 460 a).

Bu bilgilerden, "tamga" kelimesinin Eski Türkçe'de **tamka**, Kutadgu Bilig ve Orta Türkçe ile Çağatayca'da **tamga**, Kumuk Türkçesi'nde **tamña**, Oyrat ve Soyon Türkçesi'nde **tañma**, Kazan Türkçesi'nde **tamga** olarak kullandığını öğrendiğimiz gibi, kelimenin "**tamga**'-' şekliyle Çeremişçe ve Rusça'ya geçtiğini görüyoruz. Moğolca'da kullanılan "**tamaga**" kelimesi de yine Türkçe'den Moğolca'ya geçmiş bir ödünç kelime olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kelime bu gün Anadolu ağızlarında da "damga" şeklinde yaşamaktadır. Bu, ön seste meydana gelen d- <t - değişmesinden başka bir şey değildir.

Damga, yukarıdaki tarifinden de anlaşılacağı üzere her hangi bir şey üzerine vurulan "işaret, alâmet, alâmet-i fârika; marka" manâlarını karşılamaktadır. Eldeki tarihî belgelerden ve yazılı taş, kaya ve sütunlardan öğrendiğimize göre, Türkler, Yenisey ve Orhun yazı taşlarında kullanılan alfabeden çok önce damgayı bilmekte ve uygulamakta idiler.

İlk bulunduğu yıllarda gizli bir yazı sanıldığı için "Run" adı verilen millî Türk yazısının, Orhun âbidelerindeki mükemmel şeklini alıncaya kadar, uzun bir süre içerisinde, çeşitli safhalardan geçtiği görüşü yaygındır. Orhun ve Yenisey âbidelerinde görülen bâzı harflerin bir kaç şeklinin bulunması da, Türkler'in en mükemmele ulaşmak için gösterdikleri gayretin belirtisidir.

Pek çok Türkoloğun dikkatini çeken aşağıdaki işaretler, Türkler'in kullandıkları maddî kültür unsurlarına şekil olarak çok benzemektedirler:

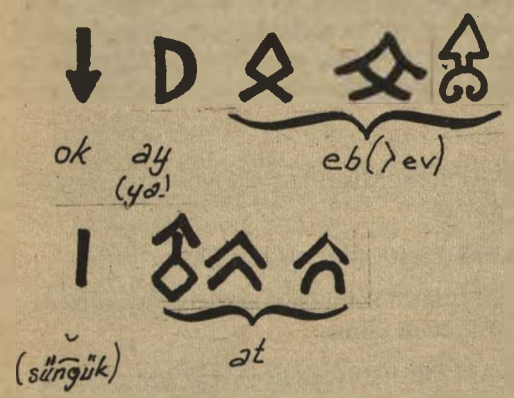

Görüldüğü gibi, **OK** (uk, ko, ku) okunan işaret, gerçekten bir **ok**a; **YA** (ay) okunan işaret bir **yay**'a; s okunan işaret **süngük**'e (yani, kemiğe); AT okunan işaret de üzerine eğer vurulmuş veya binilmiş bir **at**'a benzemektedir.

TÜRK DAMGALARININ DOĞUŞU ÜZERİNE:

Türkler, "DAMGA" adını verdiğimiz işâretleri kullanmadan önce, anlatmak istedikleri şeyi mutlaka resim ile ifâde ediyorlardı. Nitekim, ilk çağlarda da insanların pek çoğunun resim kullanarak meramlarını anlattıkları, bulunan mağara duvar resimlerinden anlaşılmaktadır. İnsanlık resimden **piktographa**, daha sonra da **piktogram**'a geçmiş olmalıdır. Türk damgaları, işte bu safhada, yâni piktograph ile piktogram arasında doğmuş olabilir. Bu görüşe göre, Türk yazı ve damga tarihini şöyle şematize edebiliriz:

I. devre: **RESİM,**

II. devre: **PİKTOGRAHP** (eski Mısırlıları'nki gibi harf yerine resim kullanan yazıda tek işaret).

III. devre: **PİKTOGRAM** (basitleştirilmiş resim).

IV. devre: **İDEOGRAM** (yazıda kelimenin harfleri gösterilmeden doğrudan doğruya fikri ifâde eden işâret).

V. devre: **PHONOGRAM** (bir harf veya hece veya sesi gösteren i şaret).

VI. devre: **HARF** (dildeki bir sesi gösteren ve alfabeyi meydana getiren işâretlerden her biri).

"**Eski Türk Yazıtları**" adlı 4 ciltlik eserin sahibi H.N.Orkun'a göre de Kök-türk phonogramları ve harfleri, çok eski devirlerde damgalardan gelişmiştir.

KÖK-TÜRKLER, ORHUN YAZISI VE DAMGALAR:

Milâdî VI-VIII. yüz yıllarda yarı göçebe Türkler, eski İç Asya atlı göçebelerinin sanat kollarından pek çoğunu yaşatmaya devam ediyorlardı. Kaya üzerine **al boya** ile resim yaparak veya taşı madenî bir uç ile çizerek, **petroglif** denen levhaları vücuda getiriyorlardı. Taştık devrindeki gibi tahta üzerine resim de yapıyorlardı; dikili taşlara, insan ve hayvan heykelleri yontuyorlardı.

Türkler'in Orta Asya'daki sanatı hamâsî üslûpta idi. Hayatları savaş ve avcılıkla geçen göçebe sanatkârları, bu konulardaki hislerini, edebiyatta destan üslûbu denecek bir tarzda, plastik sanatlarda da tasvir ediyorlardı. Çoban ve avcı olarak, hayvanları yakından tanıyor ve büyük bir ustalıkla resimleyebiliyorlardı. Üslûpları **realist** (gerçekçi) olmakla beraber, **naturalist**(tabiata yakın) değildi. Çünkü, heyecanlı olayları anlatırken, mübalâğalı ifâdelere kaymakta, şekilleri tabiat dışındaki görünüşlere sokmakta idiler. Bu yüzden göçebe üslûbuna **realist-empressionist**(gerçekçi, fakat mübalâğalı) denmektedir[6]

Tarihî belgelerden, her Türk boyunun bir "**ongun**"u olduğunu öğreniyoruz. Ongun[7], kurban veya **totem** (ata sayılan ongun) mahiyetindeki hayvanlar, her yerde aşağı yukarı aynı cinsten **at, geyik, dağ keçisi, boğa, kaplan, kurt, su kuşu, yırtıcı kuş** gibi motiflerdi. Bazen, belki göçebelerin dinî inançlarından dolayı, zoomorfik motifler, efsanevî bir veçheye bürünerek, hayalî, muhtelit azâlı mahlûklar ortaya çıkıyordu.

"Türk Damgalarının Doğuşu Üzerine" yan başlığını taşıyan bölümde de açıklandığı üzere, bazı motiflere verilen **heraldik** (ongun ile ilgili) veya **totemik** (ata sayılan ongun ile ilgili) manâların bir neticesi olarak, bunlar **boy** veya **şahıs damgası** olan birer **piktogram** (basitleştirilmiş resim) daha sonra da Fonoğram (Bir sese ifade eden pik togram) hatta Orhun yazıtlarında görüldüğü gibi, yazı şekline girebiliyorlardı.

6 E.Esin.
7 a.g.e.,s.4-5.

Moğol âlimlerinden Mannay-ool, Köktürk Kağan soyunun damgası olan "dağ keçisi" piktogramının M.Ö. VIII. yüzyıl sıralarındaki motiflere kadar geri gittiği kanaatindedir.FM.X.Mannay-ool, *Drevnee İzobrojenie gornogo kozla v Tuve*, Sovetskaya Arkehologiya Moskova 1967/1. Zuev, Kök-türk Kağan soyunun atlarına vurulan "KUŞ" şeklindeki damgayı totemik bir menkıbeye bağlar.

Tibetlilerde, de IX-X. yüzyıllarda, "karga"nın gök tanrısı timsali olduğuna Laufer işaret etmiştir. Çin'de, göğün zirvesi timsali olan kuş, gittikçe karga görünüşünden ayrılarak, "fen- huan" adı verilen, karışık organlı, sülün ve su kuşuna benzer efsanevî bir şekle girmiştir. böyle efsanevî bir kuş, Kök-türk ve Uygur Kagan sülâlelerinin tasvirlerinde, alın üzerinde temsil edilmiştir. baş üzerinde temsil edilen kuş, heraldik veya kosmik bir timsal olabileceği gibi, ruh remzi olarak da tefsir edilmiştir. Türklerde, daha geç değirlerde "ak sungur" bey ruhu timsali idi. Türk hükümdar soylarının kuş ongunları da olduğu bilinmektedir. İstemi Kagan'ın tahtını süsleyen "yonkuş" (tavus) yanında yırtıcı kuşlar da ongun mahiyetinde idi. Çince muharref şekilde, Mukan olarak verilen Kök-türk Tagarırır (553-572) unvanları arasında , Cumilev, kuş manâsına "Kuşu" ve "muzaffer" manâsına "Yangdı" adlarına dikkati çekmektedir. KUŞU, bir boyun da adı idi (Bugün Kütahya'nın Simav ilçesine bağlı kuşu kasabasının adı da buradan gelmiş olabilir.). Su kuşlarından "kaz" ve "korday" (kuğu kuşu, kuğu cinsinden ir kuş) ise "beylik" ve "kut" (uğur, devlet, baht, talih, saadet) remzi idi.

Zuev'in Kök-türk Kagan soyunun atlarına vruulan kuş şeklindeki damgayı bir totemik menkıbeye bağlarsa da Rudenko, bir şeklin basitleştirilmesi ve tahfifini, göçebelerin kullandığı sanat tekniklerinin icabı sayar.FJ.I.Rudenko, *Başkırı, istoriko-enografiçeskie oçerki*, Moskova 1955.

Görüldüğü üzere, Türk damgaları, eski Türk millî yazısı olan Orhun-Yenisey harflerinden çok daha eskilere dayanmaktadır. Fakat elimizde bulunan Orhun harfleri ile yazılı belgeleri en eski Türk yazılı vesikaları saydığımız için, şimdilik, daha değişik bir yorumda bulunamıyoruz. Yapılacak olan arkeolojik kazılar neticesinde Orhun yazısından daha eski belgelerin bulunabileceğini tahmin etmek zor değildir. Orhun yazılarının bulunduğu taş, kaya ve sütunlar üzerinde çeşitli damgaların da yer alması, bu tahmini kolaylaştırmaktadır.

Damgalar konusunda bizleri en fazla düşündürecek husus, şekillerin çok çeşitli olmasıdır. Orhun harflerinde artık kesin bir kalıba girmiş bulunan şekillerin yanında, çok değişik damgaların bulunması, acaba, bu yazıları yazan boyların ve soyların değişik olmasından mıdır? Bu soru üzerinde de düşünmek gerekir. Çünkü, Köktürk İmparatorluğu'nu meydana getiren Türk toplumu yalnız bir Türk boyu değildi. Boyları meydana getiren, soylar, cemaatler ve aileler bu değişik damgaları kullanmış olabilirler.

Nitekim, ileride göreceğimiz "24 Oğuz boyunun damgaları"nın da hem kendi aralarında, hem de bu damgaları veren "Tarih-i Âl-i Selçuk", "Câmiü'd-Tevarih", "Dîvân u Lugâti't-Türk" ve "Şecere-i Terâkime" gibi eserlerde de farklı şekillerde gösterilmesi, üzerinde titizlikle durulması gereken bir husus olarak karşımıza çıktığı gibi, bu görüşümüzü de destekler niteliktedir.

2179

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin KİTABXANASI

DAMGALARIN GÖRÜLDÜĞÜ YERLER:

Orhun'dan Anadolu'ya kadar uzanmış olan Türk damgaları, Orhun ve Yenisey âbidelerindeki benzer veya çok az farklı veyâ tamamen farklı şekilleriyle Anadolu'daki çeşitli boy, soy, oymak, oba, aşiret ve cemaatler ile aileler arasında kullanılmakta ve hâlâ yaşatılmaktadır. Bu damgalardan bazılarının (yiğitlik, mertlik, cesaret; güç, kuvvet; bereket, bolluk) manâlarına geldikleri, damgayı uygulayanlar tarafından bilinmekteyse de, bazılarının ne manâya geldikleri hakkın da kesin bilgileri yoktur. Bu konuda sorulan sorulara "dedemden veya babamdan öyle gördüm; büyük annem, ninem, ebem o şekliyle yapıyorlardı; onlar da büyüklerinden öyle görmüşler" şeklinde kapalı cevaplar vermektedirler.

Sebebi ne olursa olsun, manâsı bilinsin veya bilinmesin, Türk damgaları "damga, im, en" adları altında Anadolu'da şu yerlerde kullanılmaktadır;

1. At ve sığırlarda,
2. Koç ve koyunun kulak veya burnunun üstünde,
3. Koç veya koyunun sırtında, kuyruğunda veya başında (aşı boyası ile),
4. Kovanlarda, buğday veya un anbarlarında,
5. Mezar taşlarında,
6. Hece tahtası adı verilen, tahtadan yapılmış mezar işaretlerinde,
7. Kilim ve halılarda,
8. Keçelerde, kepeneklerde,
9. Heybe, torba ve un çuvallarında,
10. Nakış ve yanışlarda,
11. Ziynet eşyalarında,
12. Nazarlıklarda,
13. Ev kapı ve duvarlarda,

14. Kap kacakta,
15. El, yüz, alın, pazu ve göğüse yapılan döğmelerde,
16. At koşum takımlarında.

Türk damgalarının bu kadar çeşitli yerlerde kullanılması, Türk toplumunun folklor ve etnolojik malzemelerinin zenginleşmesinde başlıca unsur olmuştur.

Bu zenginlikten dolayıdır ki Türkler'de başlı başına bir "halı folkloru" doğmuş, halı veya kilime atılan her ilmik (veya düğüm), bize bir şeyler anlatmak isteyen imleri meydana getirmiştir. Bu konu "İM" bahsinde etraflıca işlenecektir.

TÜRK DAMGALARINDA EN ÇOK KULLANILAN HAYVAN MOTİFLERİ:

Bu güne kadar bulunan kurganlardan, mezar taşlarından, yazılı taş, kaya ve sütunlardan elde ettiğimiz bilgilere göre, Türkler ongun olarak pek çok hayvanı tanıyorlar, bunları kutsal addedip, hem avlamıyorlar, hem de etlerini yemiyorlardı. Şamanlık devrinde Türkler'in bu hayvanlara tapındıkları da bilinmektedir. Müslümanlığın Türkler tarafından kabul edildiği yıllarda bile, henüz İslâmiyet'le karşılaşmamış olan Ural bölgesindeki Başkurt Türkleri, sayısı 12 olan (kış, yaz, yağmur, ağaç, yel, at, su, gece, gündüz, ölüm, toprak, gök gibi) tabiat tanrılarına tapıyorlardı. Başkurtlar'ın, yılanlara, balıklara ve turnalara da taptığı bilinmektedir.

Yine kurganlardan elde edilen at koşumları, eğerler, tokalar, aynalar, maşrapalar gibi maddî kültür unsurlarının üzerlerine çizilmiş resimlerden göçebe Türk sanatkârlarının gayet güzel ve aslına uygun şekilde hayvan resimleri çizdiklerini öğrenmekteyiz. Daha sonraki buluntularda bu resimlerin birer **piktogram** (basitleştirilmiş resim) hâline geldikleri de bilinmektedir. Özellikle şaman elbiseleri ve davulları üzerine çizilen bu piktogramlara daha başka maddî kültür unsurları üzerinde de rastlamaktayız.

Türk damgalarında en çok kullanılan ongunlar (boğa, geyik, dağ keçisi, at, kurt, çeşitli kuşlar, koç-koyun, yılan gibi), kutsal bilinen hayvanlardır. Bunların dışında kılıç, ay-güneş ve yıldızlar ile hayat ağacı motifleri de birer damga olarak kullandıkları bu damgaların Anadolu'da da sitilize edilmiş şekilleriyle karşımıza çıkmaktadırlar. Orta Asya'daki göçebe Türk boylarının kullanılagelmekte olması tarihî, etnolojik ve folklorik açıdan büyük önem taşımaktadır.

Bu ongunları sırasıyla görelim:

BOĞA:

Pazırık kurganında bulunmuş olan **kutsal boğa** motiflerinden, Re-

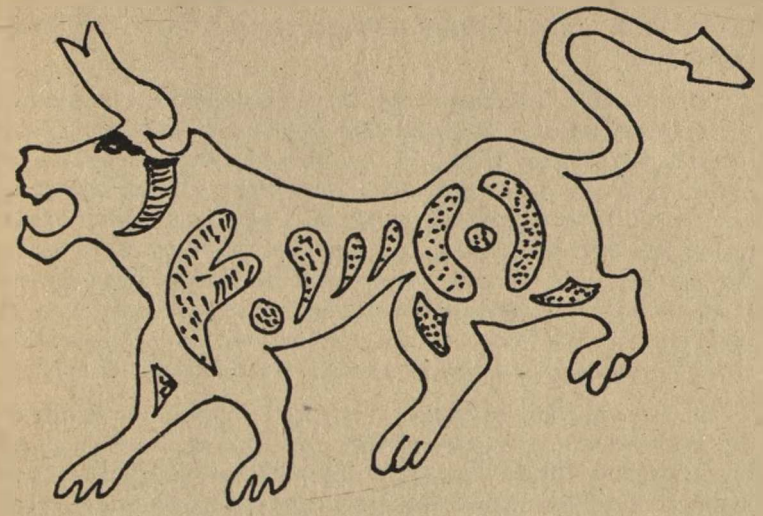

Pazırık Kurganında bulunmuş kutsal bir boğa.

Türkler'in bu hayvana da gereken önemi verdiklerini açıkça görmekteyiz. Bu hayvanın adını, önüne bazı sıfatlar ekleyerek (Esen Buka, Timur Buka vb. gibi) çocuklara verme geleneği Orta Asya Türk boylarında halâ yaşamaktadır.

Pazırık kurganında bulunmuş olan kutsal boğa resmi açıkça incelendiği zaman, boğanın başındaki sitilize edilmiş boynuzun; ucu ok ucu gibi üçgen şeklinde belirtilmiş ve yılankavî hareket verilmiş kuyruğun ve vücudunun üzerinde ayrıca çizilmiş değişik şekillerin tarihî Türk damgalarıyla yakın benzerliği olduğu görülür.

GEYİK:

Geyik, Türkler tarafından kutsal bilinen ve mitolojide, masallarda, yeri çok büyük olan hayvanlardan birisidir. Sibirya'nın tundralarında, her şeyin geyikle bittiği bölgelerde, Ren geyiği ile ilgili bazı türeyiş inançlarının yaşadığı bilinmektedir. Fakat bunlar da çok az görünen örneklerdir. Türk efsanelerinde yeri olan daha ziyade dişi geyiktir. Bunlar da Tanrı ile ilgisi olan, birer ilâhe, dişi Tanrı ve daha doğrusu birer dişi ruh durumunda idiler. Bunların en güzel örneği Köktürk çağında, Çin kaynakları tarafından anlatılan bir rivâyettir.

B. Ögel'in de "Türk Mitolojisi" adlı eserine aldığı bu efsane şöyledir (s.569-570):

"Köktürkler'in atalarından biri, sık sık bir mağaraya giderek orada dişi bir Deniz Tanrısı ile sevişirmiş. İkisi arasındaki bu aşk ilgileri devam ederken, günün birinde bu Köktürk reisi, bir sürek avı düzenleyerek ordusu ile ava çıkmış. Askerler geniş bölgelerdeki vahşî hayvanları sürerek, nihayet küçük bir yere sıkıştırmışlar. Bundan sonra da avlarının etrafını çevirip, birer birer avlamaya başlamışlar. Tam bu sırada askerlerden biri, karşısına çıkan bir ak geyiği okuyla vurarak öldürmüş. Bundan sonra sevgilisini yerinde bulamayan Köktürk reisi, meseleyi anlamış ve bu ak geyiği vuran askerle onun kabilesini cezalandırmış. Bu cezaya göre Köktürkler'de insan kurbanları, hep bu askerin kabilesinden yapılırmış".

Bu efsanenin bizi ilgilendiren tarafı, içinde "geyik" motifi olmasıdır. Köktürkler'de insan kurban edilme meselesi ise tamamen gerçek dışıdır. Çünkü, Türkler insana çok değer verirler, savaştan başka zamanlarda kan dökmemeğe çalışırlardı. Ögel'in kaydına göre, Çin kaynağı da bu konuda "rivâyet" olduğundan bahsetmekteymiş.

Geyik figürü yalnız başına Orta Asya Türk çevrelerinde karşımıza çıkmakta ve aynı zamanda hükümdar ailesinin gök ibâdetlerini yaptıkları dağda bulunduğu kabul edilmektedir[8].

Erken Altay mezarlarında çıkan kalıntılar arasında, bir bayrak direğine dikilmiş küçük bir geyik heykeli ile atlara geçirilmiş geyik maskeleri, geyiğin ongun olduğuna bir başka delildir.

Ala-dağ, "yış", efsanevî hayvanlar ve geyik-dağ keçisi, eski Türkçe tâbiri ile "sıgın-kiyik" familyası ile ilgili sanat eserleri ve efsâneler, Türk kültüründe, "Hakânî" devrinden kaldığı sanılan "Er-Töştük" gibi destanlara kadar, tekerrür etmiştir.

Bugün, Anadolu'nun muhtelif yörelerinde yaşayan "ala geyik", "geyikli baba" gibi, artık İslâmî unsurlarla iyice kaynaşmış efsânelerin menşeinin Orta Asya olduğu kesindir. Geyik, ongun, kaya resmi ve piktogram olma özelliğinin yanında, bir Türk "masal motifi" olarak da halk edebiyatımızda yaşamaktadır.

8 Ötüken Yış: Türk Sanatında Ağaçlı Dağ Hakkında Notlar, Atsız Armağanı, İstanbul 1976, s.149; E.Esin, s.39-40.

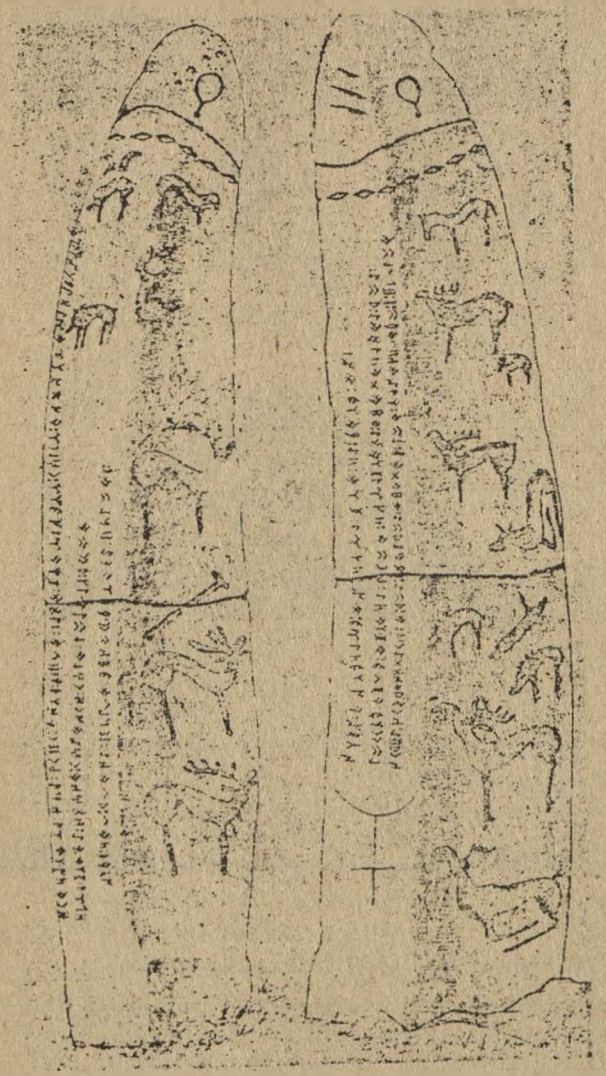

Kem bölgesinde Uyug Turan'da Kök-Türk harfleri ile kitabeli olan Üçin Külüg irig mezar taşı.etin için bkz. Orkun,III,39-40) Aspelins, res. 321

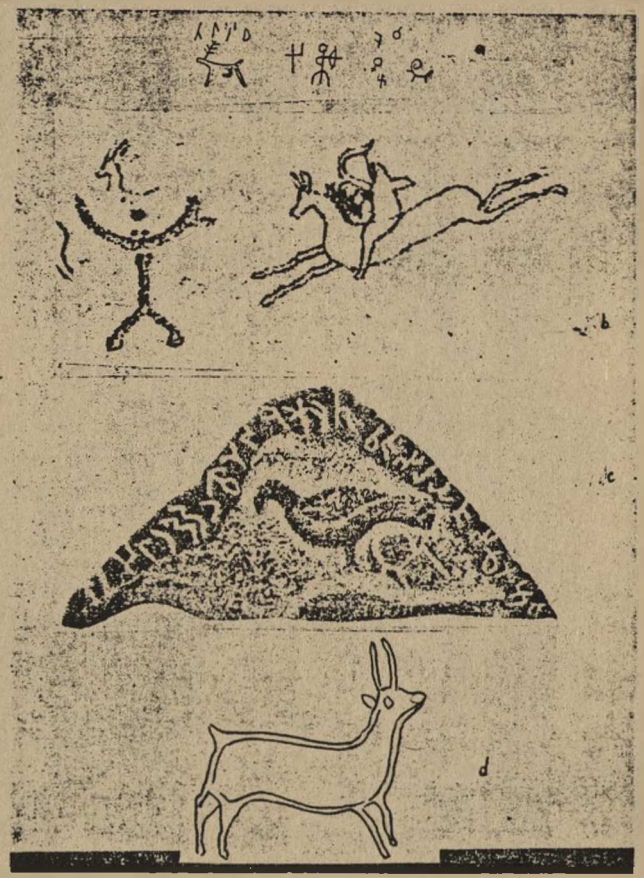

Resim: a- Ordos ve Doğu Altay arasında bulunmuş Kök-Türk yazıtlı taşda geyik resmi ve "ygç"(yagış:kurban) ibaresi. Hamilton-Tryjarski'den

b- Kem bölgesinde bir "Alpagut'ın hatarısana Kök-Türk yazılı "bengü kaya" (âbide) üstündeki bir resim.Orkun, III; 195.

c-d- Kök-Türk kagan soyu damgası bulunan ve üstünde Türk sanatkârlarının imzâları okunan The Aşete mezar taşının yüzü ve tersinde yırtıcı kuş ve damga ile "sıgun-kiyik" resimleri, Orkun, II, 125,127

DAĞ KEÇİSİ:

Türk damgaları içerisinde, değişik şekillerle de olsa, en çok rastlananlarından birisi de "dağ keçisi"dir.

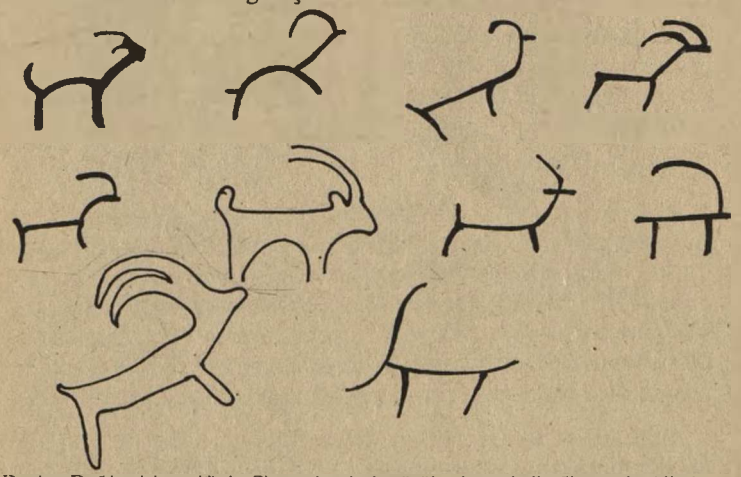

Resim: Dağ keçisi motifinin, Tagar devrinde görülen bayrak direği tepesi şeklinden, Kök-Türk Kagan soyunun dadamgasındaki piktogram olarak gelişmesi safhalarını gösteren levha (Mannay-ool;E.Esin, Levha XXXIX).

M.Ö.II.-M.I. yüz yıllardan kaldığı sanılan Alaşa Kagan dikili taşı çevresinde bulunan kalıntılardan bazıları üzerinde bazı motifler ve damgalar bulunmaktadır. Bunlardan **dağ keçisi** veya **koçu** motifi ile bu motifin piktogramına benzeyen bir damga dikkati çekmektedir. Kültür kalıntılarından anlaşıldığına göre, koç veya dağ keçisi ongunu sahibi bulunan boylar, göçebe bir çevreden gelerek, Milâd sıralarında eski Kenggeres çevresine henüz yeni intibak etmiş bulunuyorlardı. Sibirya'da Karasuk devrinden beri yapılan şekilde insan ve koç heykellerinin geleneğini unutmamışlardı.

Tagar kültürüne âid son devir mezarlarında, **bayrak**[11] kalıntıları da bulunmuştur. Bayrak direğinin tepesine, ongun olarak, **dağ keçisi**'nin küçük bir heykeli dikiliyordu. Dağ keçisi heykelleri bulunan tunç çemberler de takılmış bulunuyordu. K i s e l e v, dağ keçisi alâmeti olan bayrakların yüksek mertebeli alp mezarlarında bulunmasına dikkat çeker. Moğol âlimi M a n n a y-o o l ise, Tagar kültürünün bu dağ ke-

11 E.Esin, .ag.e.,s.12.

çisi ongununda, Köktürk kagan soyunun bir dağ keçisi piktogramı olan damgasının aslını görmektedir. Bu görüşü, "Sakal" ile "Wu-sun-"lara atfedilen mezarlarda çıkan dağ keçisi ongunu da desteklemektedir.

Esik mezarında yatan gencin börkü de bu bakımdan çok ilgi çekicidir. Bu mezarda cesedi bulunan gencin börkü sanki bir dağ şekline benzemekte; tepesinde, altından küçük bir **yabanîkeçi** heykeli bulunmaktaydı.

KOÇ-KOYUN:

Orta Asya'da arkeolojik kazılar yapan bilim adamları pek çok kurgan, anıt-mezar, tapınak gibi yüzlerce sanat eseri bulmuşlar, bunların Türkler tarafından yapıldığını ispat etmişlerdir. Bulunan bu tapınaklardan birisi **Beş oba** adı ile anılan tapınak olup, ışıklı güneş şeklinde idi. Yine bu kazılar esnasında, toprak altında veya yüzeyde bulunan heykeller dikkati çekiyordu. Bunlardan **koç** veya **koyun** heykelleri, Anadolu'daki benzerleri açısından büyük önem taşımaktadır.

Afganistan'dan Anavatan Anadolu'ya göç eden Kırgız Türkleri'nin beraberlerinde getirdikleri koç-koyun ile ilgili etnolojik malzeme, bu gün artık Anadolu kültürüne mal olmuştur. Bir kısmı Malatya'ya yerleştirilen Kırgızlar'ın dil, edebiyat, folklor ve sosyolojik durumuyla ilgili olarak 1984 yılı Haziranı'nda yaptığımız araştırmada bizzat tesbit ettiğimiz malzemeler ayrı ayrı üzerlerinde durulacak kadar önemlidir.

Kırgızlar'ın koç boynuzu motifine çok önem verdiklerini, bu motifi değişik şekillerde "şapak" adını verdikleri takkelerinin "tövö" (tepe)sine ve "karskan" (çevre)ına; keçelerine, "kaşkap" (omuz torbası)larına işlediklerini tesbit ederek, bunları resimledik. Ortaya çıkan çeşitli motif tablosu gerçekten göz kamaştırıcıdır. Türkler'in koç-koyun başı piktogramını bu kadar güzel ve çeşitli şekillendirmeleri, bu hayvana verdikleri önemi göstermektedir.

Kırgızlar'ın "pötö koçkorok" (kapalı koçkorok) adını verdikleri şekilde, **müyüz** (boynuz) motifinin üstünde uzanan şekil, Orhun âbidelerinde İÇ okunan hece işaretinin aynısıdır.

"Koçkorok" motiflerinin dışında, "tegerek", "koyunkulak" (tavşan kulağı), "aysuret" ve "kıygaç" adı verilen şekiller de Türk damgalarının sitilize edilmiş şekillerinden başka bir şey değildir.

Kırgızlar'ın "koçkorok" adını verdikleri koça Altay Türkleri "koçkor", Kazak Türkleri de "koşkar" demektedirler[12].

12 W.Radloff, Sibirya'dan I (Çev.: Ahmet Temir). s.293, 433.

Resim:a-Altay mezarlarında renkli keçelerden müteşekkil halı parçası. Rudenko Pazyryk, lev.91. b- Ötüken bölgesinde bulunan M.Ö.V-II. yüzyıldan tunç ayna. Volkov-Novgoroda c- Noyn-ula mezarında çıkan renkli keçelerden müteşekkil halı parçası. Rudenko, Noin-ula.

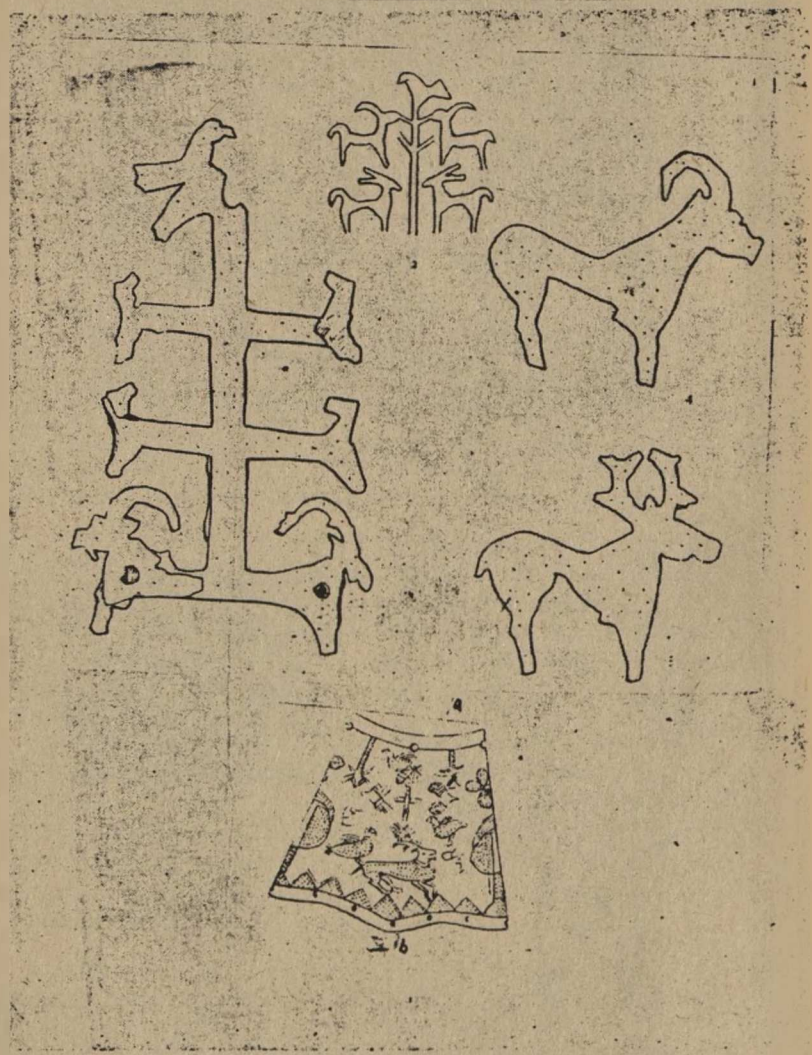

Resim: Hunlar ve Sauramatae'ye atfedilen mezarlarda tâc motifleri:a- Hazar Şehri Sarkel'de bulunan kemik üzerine levha, b-E.Esin-den.

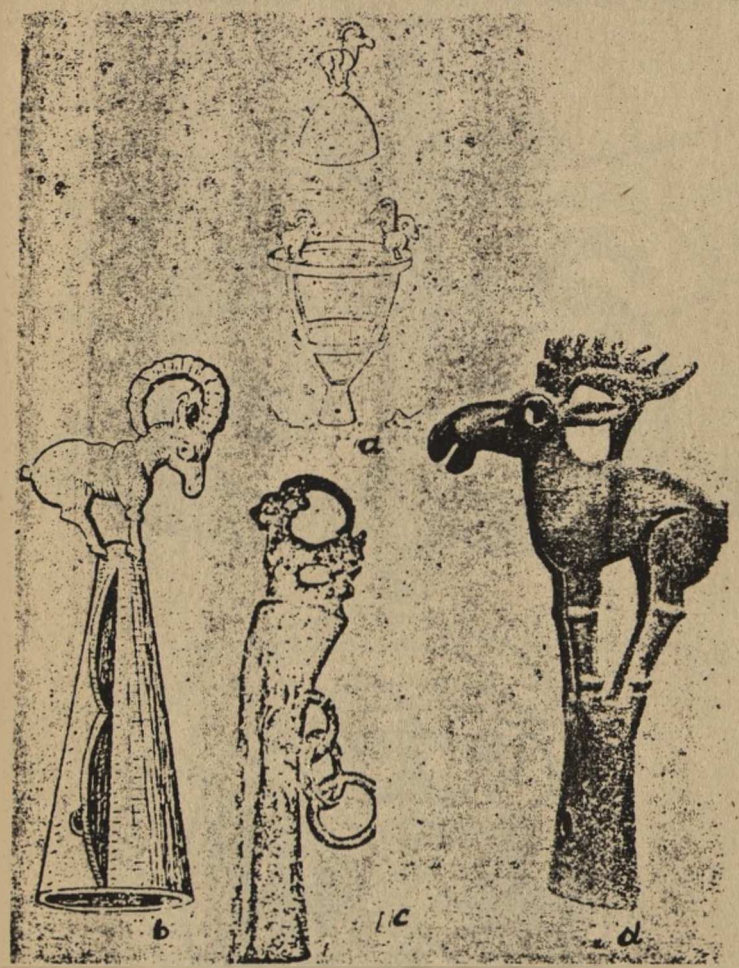

Resim:a- Tagar kültürü mezarlarında tunç bayrak direği. Kiselev, MIA 9, lev.XX-'den.

b- Kem bölgesinde M:Ö. ki binyıldan tun bayrak direği tepesi. Egorov res.7

c- Kazakistan'da M.Ö. ki binyıldan tunç bayrak direği tepesi. Margulan, res. 37.

d- Ordos'da bulunmuş, M.Ö. ki binyıldan tunç bayrak direği tepesi. British Museum.

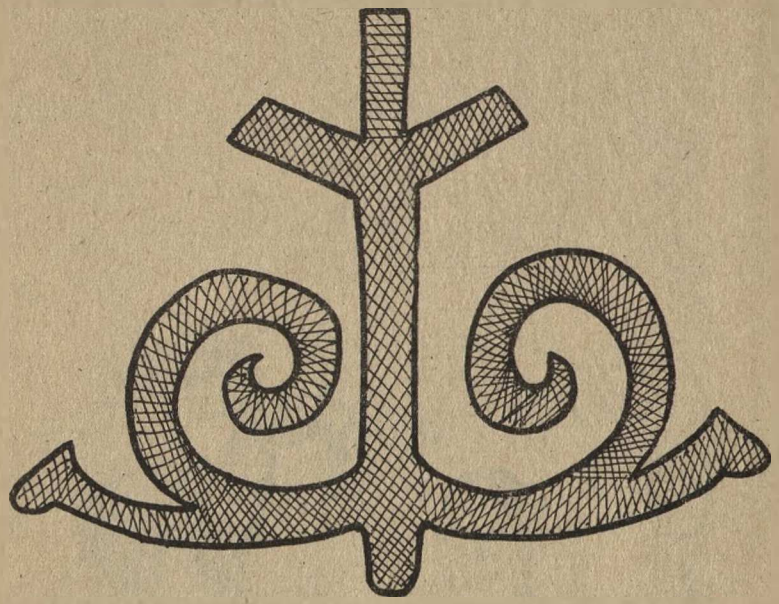

Resim: KIRGIZ Pütö kockorok (Kapalı koçkorok) Müyüz,boynuz.

Bir Kırgız Şapak'ının tövösü'nde (tepesinde) değişik koçkorok motifi.

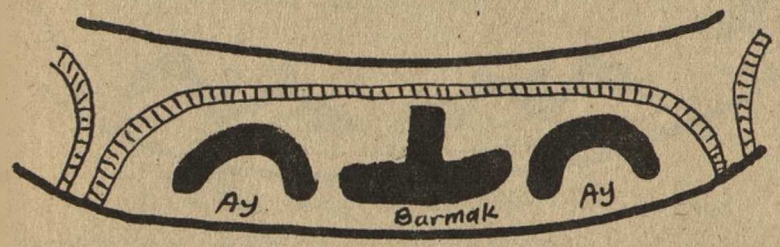

Resim: Aynı Şapak'ın Karskan'ı (çevresi).

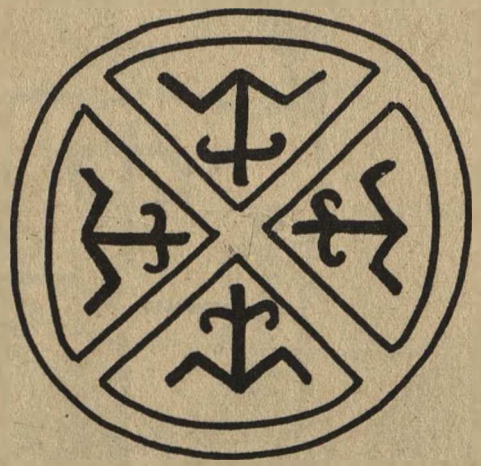

Resim: Kokkorok motifli bir Kırgız Şapak'ı

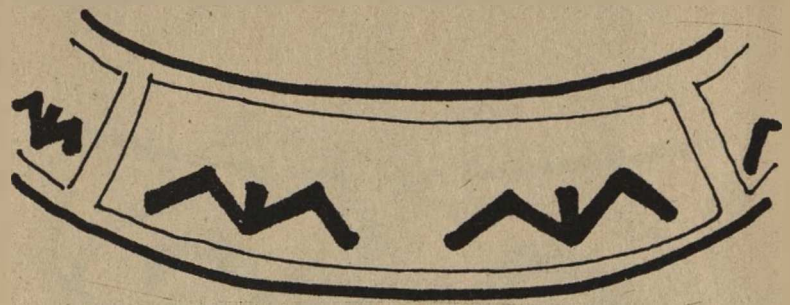

Resim: Aynı Şapak'ın karskan'ındaki Koçkorok'lar (4 ayrı parça hâlindedir).

Şapak'ın üstünde dört ayrı çarçı(parça) hlinde, renkli iplikle elde işlenmiş "koçkorok"motifleri vardır. Aynı motifin, yalnız alt parçası şapak karskanı(çevresi)'nde görülür.

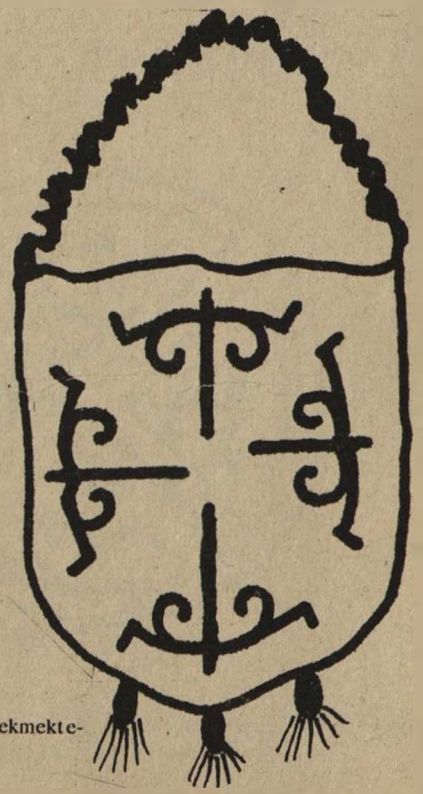

Resim: Simetrik olarak, elde, iplikle işlenmiş koçkorok motifleri dikkati çekmektedir.(Boğu=sap;pepik=püskül)

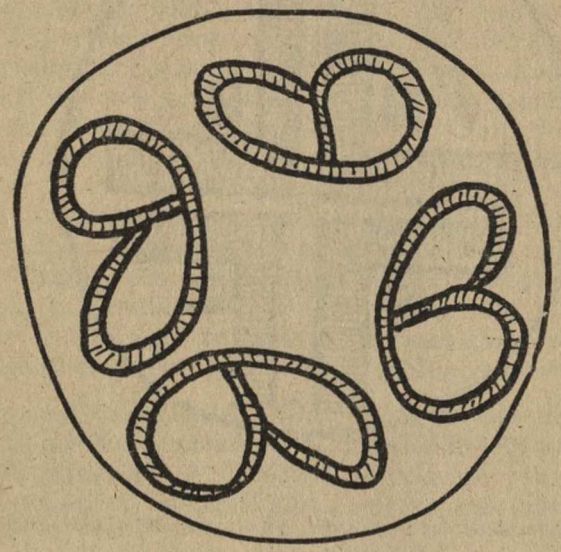

Resim: Kırgız Şapak'ının üzerindeki tegerek adı verilen, elle işlenmiş şekiller.

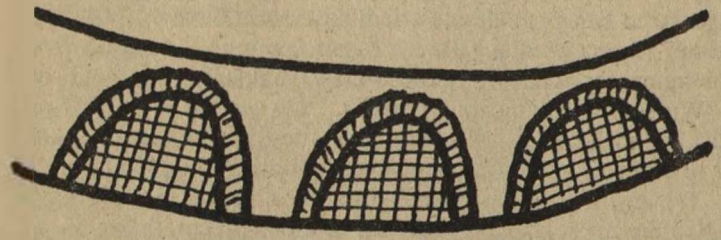

Resim: Şapak'ın çevresinde koyonkulak (tavşankulağı)adı verilen motifler.

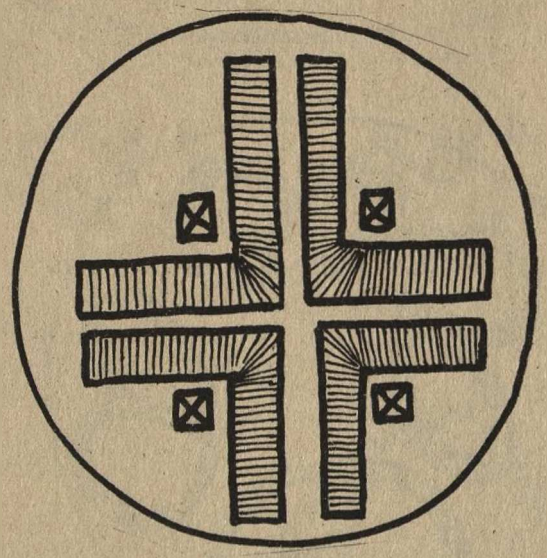

Resim: Aysuret adı verilen Kırgız Şapağı (Şapağın yuvarlağına tövö şekline kıygaç denir.

KURT:

Yazılı kaynaklara göre, **kurt ongunu** İç Asya'da, Çinliler'in "Wu-sun" (veya "U-sun") dediği ve sarışın bir europeoid kavim olarak tasvir ettiği boyların hükümdar soyuna ve Köktürkler ile Kağnılı boylar ve Uygurlar'ın kagan sülâlesine atfedilmektedir. Z u e v, Çinliler'in "A-shi-na" (Aşina) dediği Köktürk Kagan soyunun asıl adının "Uy-sun" olduğunu sanmaktadır. Nitakim Çin kaynakları sarışın Köktürkler'in "Wu-sun"lardan indiğini söylerler. "Wu-sun"lar MÖ. 150 sıralarında Çin sınırlarından Isık-köl'ün güneyine göç etmek zorunda kalmışlar ve efsâneye göre hükümdarlarının oğlunu bir **dişi kurt** kurtarmıştı. Trever'in araştırmalarına göre, Köktürkler'in **kurt başlı bayrağına** benzer şekilde bir kurt başı ve kuyruğundan ibâret bir alâmet, M.II. yüz yılda, Dakialılar ve Teuton ırkından "Markomann"lar tarafından kullanılmakta idi. Yine Trever'in araştırmasına göre,

"Parth"ların da böyle bir bayrağı olup, bu bayrak bir yılan şekli ile tasvir ediliyordu.

Çin metinlerinde, Köktürkler'in, tanrıların keçe ve deriden tasvirini yaparak, bunları direklerde taşıdıkları bildirilmektedir. Bu şekilde ongunlara bugünkü İç Asya Türkleri, "ruh" manâsına eski Türkçe'deki "töz" kelimesine benzer şekilde, "tös" demektedirler. "Tös-"lerin Milâddan önceki son bin yıldan beri, bayrak mahiyetinde kullanıldığı hakkında geniş bilgi vardır. Köktürk Batıtürk ile Uygur kağanları da "böri" (kurt) ana ve atalarının hâtırası olarak, tepesinde altından bir "böri" başı bulunan bayrağı hükümdar otağının önüne dikerlerdi. Türkler'in "böri" bayrağının da Kağnılı "Ting-ling"ler ve Hunlar'a atfedilen Noyn-ula mezarında bulunan kalıntılara benzer bir tös olduğu, sanat eserlerinden anlaşılmaktadır. "Böri" bayrağı, madenî bir kurt başı ile ejder gövdesi şeklinde bir keçe veya deri torbanın direğe geçmesinden ibaret idi. Noyn-ula'daki kurt başına nisbeten, Köktürk devrindeki "böri" başı, daha gerçekçi şekilde tasvir ediliyor ve ejder gövdesi de, gittikçe, kumaştan bayrak hâline geliyordu.

Esasen dil ve yazı birliği gibi, hem Kağnılı boyların, hem Köktürkler'in **toteminin** kurt olması da müşterek kültüre delil teşkil eder. Bütün Türkçe konuşan boylar hakkında at, dağ keçisi ve su kuşlarına dair bazı efsaneler de müşterek kültür unsurlarından başka bir şey değildir.

Gumilev'e göre, "böri" ve onun Moğolcası olan "Çino/Çinoa" adları Köktürk ve Batıtürk Kaganları sülâlesinde tekerrür etmekteydi ki bu da bir kültür alış verişinden başka bir şey değildir.

Kurt başlı sancaklar,

Köktürk devletinin yıkılışından sonra da unutulmamış ve Çin imparatorları, meselâ Türgeşler gibi Türk kavimlerine kağanlık ünvanı verecekleri zaman, **kurt başlı bir bayrak** ile bir **davul** vermeği de unutmamışlardı. Bu inanış, Türkler'in Anadolu'ya girişinden sonra da devam etmiş ve meselâ Süryânî tarihçisi Mikael'in Selçuk Türkleri'nin köpeğe benzer bir hayvanın peşinde olarak Anadolu'ya geldikleriyle ilgili hikâyesi, bu eski Türk inancını yansıtmıştı.

***

Altay Hun çağı kurganlarında bulunmuş figürlerden, Hun çağın-

da da Orta Asya halklarının en önemlisi tös hayvanlarından birincisinin kurt olduğu anlaşılmaktadır. Kurt, o çağlarda artık Hun ve Türk halklarının kutsal bir tılsım veya arması hâline gelmiştir.

Kurt, eski Türkler'de totem veya din sembolü ile astronomik sembol olarak kullanılmanın yanında, destanlarımıza da girmiştir.

Şamanların davul ve elbiselerinin üzerinde, boya ile çizilmiş olarak görülen yeleli ve yelesiz kurt figürleri, bu hayvanın tanrılaştırılmış olduğunu göstermektedir.

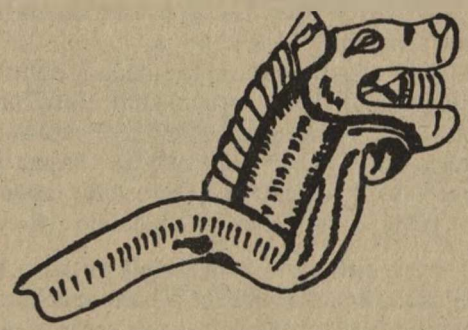

Resim: Altay Hunlarının efsaneleşmiş kurtlarından bir örnek

Resim: Kurt figürleri

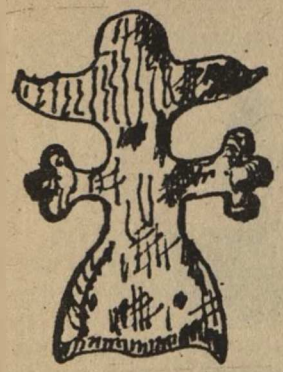

Resim: Altay Hunlarının ağaç kurt figürü (Bayat boyunun damgasını andırmaktadır.

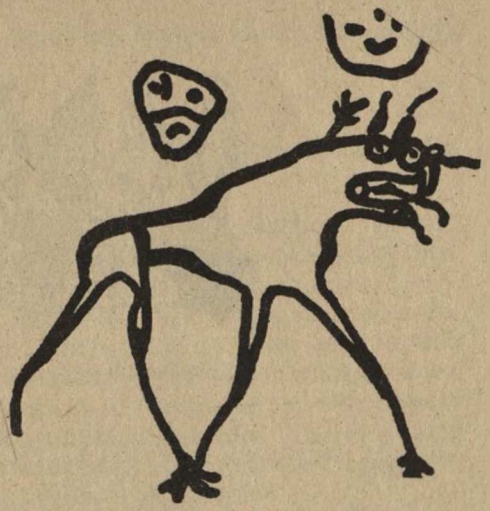

Resim: Kırgız Türklerinin bölgesinde bulunmuş kurt-tanrı.

Resim: Abakan- Kırgız şamanlarının alet ve elbiselerinin üzerine çizilmiş, tanrılaştırılmış kurt resimlerinden. 1. Kurt piktograf 2. Kurt piktogram şeklindedir.

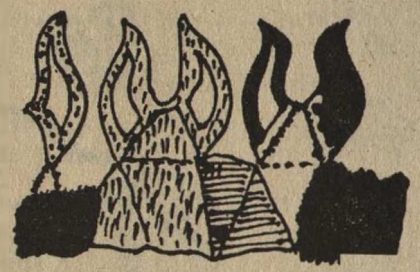

Resim: Bez üzerine çizilmiş kurt dişleri

KUŞ:

Çeşitli kuşların, özellikle kartal, sungur (songur, şingkor), tuğrul, kaz gibi kuşların Türkler için önemi büyüktür. Bu kuşların adları erkek çocuklarına yiğitlik, kahramanlık, güçlülük ve hürriyet sembolü olarak verilmiştir. Kuş dili bilen ve kuşların peygamberi olarak tanınan Süleyman Peygamber'den başka, şamanlar da kuşlarla konuşabiliyorlardı. Orta Asya ve Sibirya şamanizmindeki kartal, Tanrı'nın bir elçisi görülür ve sayılırdı. Kuş olup uçmak **Bektaşî**ve **Alevî**ğin de önemli bir prensibi idi. Bu sebeple Bektaşî şâirleri sık sık kuş dili bildiklerinden söz açarlardı.

Anadolu'nun çeşitli yörelerinde yaşayan Orta Asya menşeli Alevî Türkmenler'de görülen bu geleneklerin başlangıç ve çıkış noktasının Türk şamanizmi olduğu anlaşılmaktadır.

MÖ. ikinci bin yılda Shang devri kâhinlerinin koyun kürek kemiklerine piktogramlar ile yazdıkları kehânetlere göre, yırtıcı kuşlar ve büyük su kuşları, gök tanrısının bir şekli sanılıyor ve bunların önüne atılan yılan ve başka kurbanlar gök tanrısına verilmiş sayılıyordu.

İç Asya göçebe sanatında, daha ziyade geyik veya dağ keçisi cinsinden hayvanlar kaçıran yırtıcı kuş veya kulağa benzer tüyleri olan kuş görülür.

Yılan ve insan kaçıran yırtıcı kuş motifi, daha sonraları, Budist sanatında da yeniden görülür. **Suvarnaprabhâsa-sûtra**dlı eserin Çince

ve Türkçe tercümelerinde, **lâçın** kuşu, **ölüm ve kurban** remzi olarak devam etmiştir.

***

Hun, Türk ve Macarlar'ın ongunu "togrıl" kuşuna benzeyen, büyük cinsten bir atmaca tasviri idi.

A. von La C o q'un işaret ettiği üzere, Kuşân sanatında "**garuda**" veya Türkçe "**kara kuş**" denen, kulaklı, efsanevî yırtıcı kuş motifi Türkçe yazılı **Nagyszentmiklos** tabaklarında da görülür. M a v r a d i n o v ve B r e n t j e s gibi âlimler, bu motifin, Türk çevreleri üzerinden, Peçenekler'in IX. yüz yılda bulundukları Ural bölgesine kadar ilerlediğini sanmaktadırlar. "Garuda" (kara-kuş) adı verilen kulaklı efsanevî **kerges**, "togrıl" kuşundan başka idi ve Avrupa-Asya sınırlarındaki illere kadar Türkler tarafından getirilmişti. Nitekim, VIII. yüz yıl Arap kaynakları da "garuda" masalından doğduğu anlaşılan ejder yiyici, yırtıcı kuş efsânesini Türkler ile ilgili olarak anlatırlar.

Resim: Efsanevî Altay Kartal başı

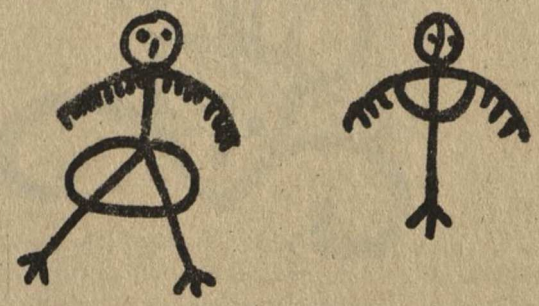

Resim: Altay şamanlarının efsanevî kartalları (Bu şekiller birer piktogram örneği olarak önemlidir. Bu şekillerden artık damgaya geçilecektir.

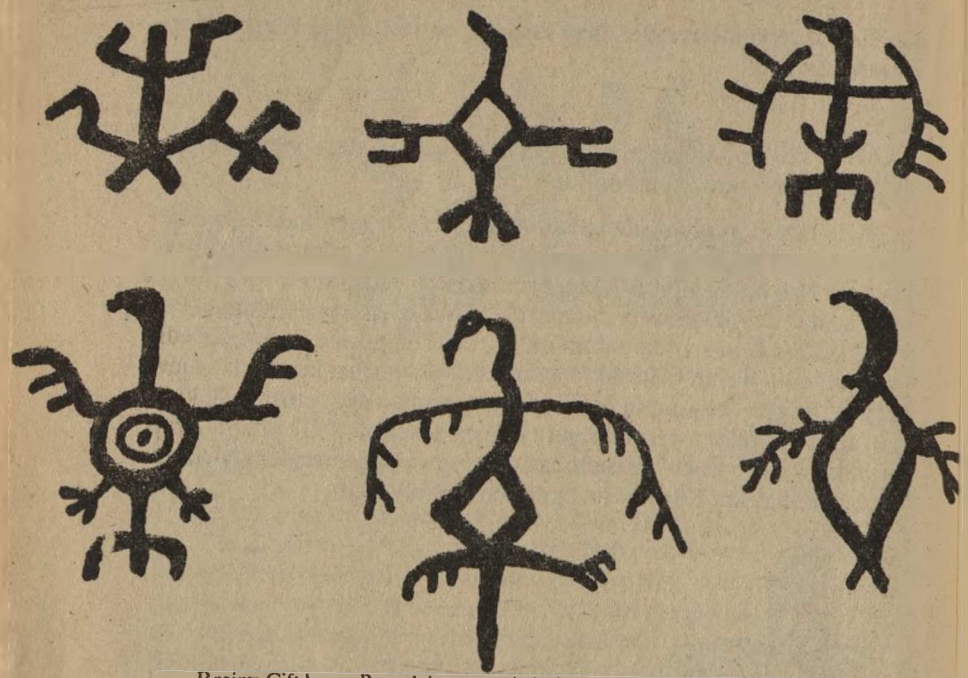

Resim: Çift horoz Pazırık kurganında bulunmuş Altay ve Sibirya şamanlarının kartal resimleri. (Görüldüğü gibi, kartallar birer piktogram yâni basitleştirilmiş şekil haline gelmiştir. Birinci ve ikinci kartallar, piktoğram özelliğini de kaybedip birer damga hâline gelmişlerdir.)

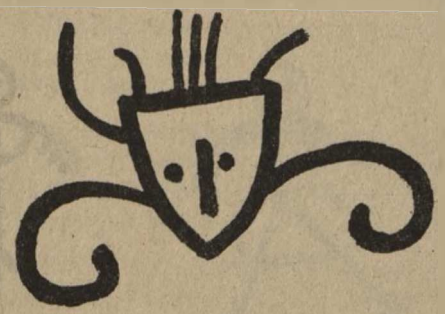

Resim: Samarkandyanında Zerefşan boyundaki Sâmânî ve "Hâkânî Türk" devrinden tahta mescidlerde görülen "kuş" motifi.(E. Esin, levha VII/e'den büyütülmüştür).

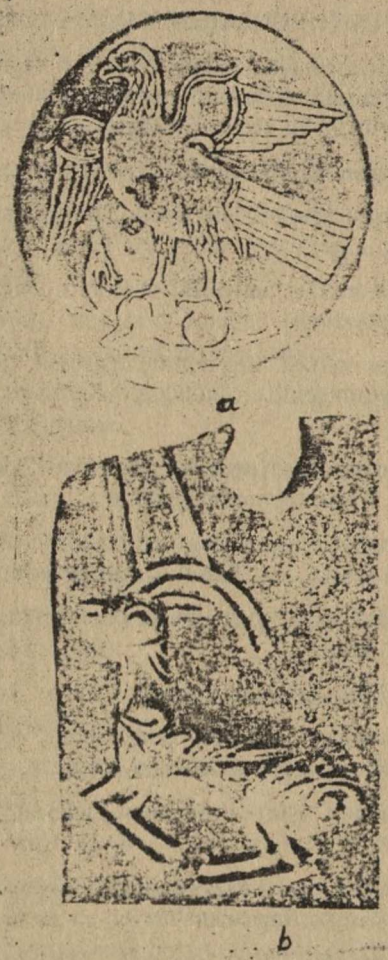

Resim: a-Başkurdistanda Perm bölgesinde bulunmuş, yerli iş sanılan ve M.VII. yüzyıldan târihlendirilen gümüş tabak. Leşçenko'dan. b- "Hâkânî Türk" devrinden olduğu anlaşılan taş kalıbtan kalan bir parça üzerinde yırtıcı kuş (ancak kuyruğu gözüküyor) ve kaçırdığı dağ tekesi tasviri: G.A. Pugaçenkova-L.I. Rempel', Istoriya iskusstv Uzbekistana (M.1965), s.218.

OĞUZ HAN'IN TORUNLARININ DAMGALARI VE KUŞLARI:

Türkmenler'in tarih bilen, bilgili ihtiyarları, Oğuz Han'ın 12 çadırda oturan 24 torununun adlarının manâlarını, damgalarının nasıl olduklarını, kuşlarını ve bu kuşların adlarını şöyle anlatıp dururlar:[13]

Kayı'nın manâsı "muhkem" demektir. Damgası:Kuşu sunkardır.

Bayat'ın manâsı "devletli" demektir. Damgasının şekli: Kuşu: "ügü kuşudur.

Alka Evli'nin manâsı "**muvafık**" demektir. Damgasının şekli: Kuşu:; **köykenek** kuşudur.

Kara Evli'nin manâsı "her nerede otururs a, çadırda **oturan**" demektir. Damgasının şekli:.....kamçı gibidir. Kuşu: **Göbek-sarı** kuşudur.

Yazır'ın manâsı, illerin ağabiysi "**iller akası**" demektir. Damgasının şekli:.....Kuşu: **turumtay** kuşudur.

Yapar'ın manâsı, "neye değer, rastlarsa onu yakan" anlamına gelir. Damgasının şekli:.....Kuşu: **Karğu** kuşudur.

Dodurga'nın manâsı, "yurt almasını ve saklamasını bilen" demektir. Damgasının şekli:

Kuşu:..... **Kızıl-Karçıgay** kuşudur.

Döger'in manâsı, "**yuvarlak**, çevrelenmiş" (tögerek) demektir. Damgasının şekli:.....Kuşu: **Köçken** kuşudur.

Avşar'ın manâsı, "**işini çabuk yapan, işleyen**" (**işini ıldan işlegüçi**) demektir. Damgasının şekli:..... Kuşu: **Çure Lâçin** kuşudur.

Kızık'ın manâsı, "**kuvvetli veya akıllı**" (böge) demektir. Damgasının şekli:..... Kuşu:; **Sarıca** kuşudur.

Begdili'nin manâsı, "**sözü hürmetli**" demektir. Damgasının şekli:..... Kuşu: **Bahri** kuşudur.

Karkın'ın manâsı, "**aşlı**", yâni yemekli,demektir. Damgasının şekli:..... Kuşu: **Lâçin** kuşudur.

13 Ebulgâzi Bahadır Han, Şecere-i Terâkime (Türkler'in Soy Kütüğü), /yay. Muharrem Ergin/, İstanbul.

Becene'nin manâsı, "**yapıcı (kılguçı)** demektir. Damgasının şekli:..... Kuşu: **Alatoğan** kuşudur.

Cavuldur'un manâsı, "**namuslu**" demektir. Damgasının şekli: .....Kuşu: **Buğdayık** kuşudur.

Cebni'nin manâsı, "**bahadır**" demektir. Damgasının şekli:..... Kuşu: **humay** Kuşu:dur.

Salur'un manâsı "**kılıçlı**" demektir. Damgasının şekli:..... Kuşu: **Bürküt** kuşudur.

Eymür'ün manâsı, "zenginler zengini" (**baylarnıng bayı**) demektir. Damgasının şekli:.....Kuşu: **Ancarı** kuşudur.

Ala Yuntlı'nın manâsı, "**ala atlı**" demektir. Damgasının şekli:..... Kuşu: **Yağalbay** (?) kuşudur.

Üregir'in manâsı, "**iyi iş yapan**" (**yahşı iş kılguçı**) demektir. Damgasının şekli:..... Kuşu:.....kuşudur.

İgdir'in manâsı, "**büyük (ulug)** demektir. Damgasının şekli: .....Kuşu: **Karçıgay** kuşudur.

Bükdüz'ün manâsı, "**hizmetkâr**" demektir. Damgasının şekli: .....Kuşu: **İtelgü** kuşudur.

Yıva'nın manâsı, "**mertebesi yüksek**" demektir. Damgasının şekli:..... Kuşu: **Tongun** kuşudur.

Kınık'ın manâsı, "aziz" demektir. Damgasının şekli:..... Kuşu:- **Çure-Karçıgay** kuşudur.

AT:

Bütün göçebe kavimlerde olduğu gibi, Orta Asya bozkırlarında yaşayan Türkler için de at, en değerli hayvanlardan birisi ve belki de en önemlisiydi. Çünkü, savaşta ve barışta devamlı attan yararlanmışlar, atın etini, sütünü (kımız olarak), derisini günlük hayatta kullanmışlardır.

Tarihî kayıtlara göre, atın kurban edilmesi hakkındaki bilgiler çok dikkat çekicidir. Bu kayıtlara göre, Türk boylarında **ak donlu at** göğe kurban edilirdi. Koyun ve koç ise toprağa gömülürdü. Bu, belki de toprağa verilen bir kurban idi. Köktürkler atalar tapınağındaki kur-

ban çukurunda, at, koyun ve kuş kemikleri bulunmuştur. Köktürk devrinden daha eski olabileceği sanılan Sibirya'daki kurban taşlarının üzerinde at ve geyik resimleri ile kan akıtmak için kullanılan oluklar bulunmuştur.

Köktürkler'de at ile beraber insan kurban edildiği hakkında Bizans elçisi V a l e n t i n'in, İstemi Kagan'ın "yog"unu (cenaze merasimini) anlatırken yaptığı şu tasvir dikkate değer:

"Matem günlerinden birinde, dört tane bağlı Hun getirdiler... (Kağanın) babasının **atları** ile birlikte bunları ortaya koydular... (Öbür dünyaya) gidip, (kağanın) babasının maiyetine girmelerini emrettiler" (Dieterich, II, 24).

Bu konudaki çalışmalarıyla yakından tanıdığımız Dr. Emel Esin, bu kayıt hakkında, "Köktürkler'de, insan kurban edildiği hakkında tek rivâyet..." demekte ve "başka nâdir rivâyetler şüpheli mahiyettedir ve esasen de ölüm ile bitmemektedir" diye ilâve etmektedir.

Eğer, Bizans elçisinin naklettiği rivâyet gerçek olsaydı, kurban çukurlarından at, koyun ve kuş kemikleri yanında insan kemikleri de çıkardı.

Nitekim, Kudirge mezarlarında hem atlar, hem üzengi bulunmuş fakat, kurban edilmiş başka insan kemiklerine rastlanmamıştır.

Köktürk devri Aytun-yış petrogliflerinde, kanatlı (veya boynuzlu), bazen maskeli at tasvirlerine rastlanması, atın aynı zamanda efsanevî bir hâle sokulması bakımından da önemlidir. Boynuzlu bir hayvan maskesi taşıyan atların resimlerinin, yine Altay bölgesinde, Köktürk devrinde de kayalara çizilmiş olması ata verilen önemi vurgulamaktadır.

GÜNEŞ

Türklerin tabiat üstü güçlerin yanında yer, su,gök, gece, gündüz gibi tabiat ve tabiat olaylarına büyük ilgi duydukları bilinen tarihi bir gerçektir. Şamanizm devrinde bu güçleri tanrı olarak kabul etmeleri ve onlara kurban vermeleri, bundan önceki konularda da yeri geldikçe anlatılmıştır.

Burada inceleyeceğimiz "Güneş" konusu bu önemli tabiat olaylarından birisidir. Orta Asya'dan Anadolu'ya uzanan zincir içerisinde yer alan güneş motifi, Anadolu'da yaşamış Hititler ve Urartular gibi halkların güneşleriyle karışarak, Türke has bir özellikte kullanılmaya devam etmiştir.

Ötüken dağları yöresindeki illerde güneşe tapıldığı görüşü hakimdir. Güneş şeklinde hâlesi olan tunç maskeler ve güneş piktogramı bulunan **geyikli taşlar,** buralarda da mevcuttu. Bu "geyikli taşlar" da güneş, ok, yay ve "kıngırak" tasvirleri bulunuyor ve bunların alp mezarları olduğu anlaşılıyordu.

Orta Asya Türkleri arasında üniversalist kosmoloji mefhumlarının ideogramları (fikir ifade eden işaretler)de gelişmişlerdi. "Yaruk" (ışık) ilkesi tek çizgi veya tek nokta ile "kararıg" (karanlık) ilkesi iki çizgi veya iki nokta ile temsil ediliyordu.[14]

Bütün İç Asya göçebelerinde yaygın bulunan ve kam (şaman) maskeleri sanılan, fakat bayrak direklerinde ve ölülerin yüzlerinde de bulunan madeni insan maskeleri, Tagar ve Kem çevresinde de mevcuttu. bu maskelere benzer başlar, dikili taşlara da oluyordu. Karasuk devrinde başlayıp, Kök-Türk devrine kadar devam eden bu başların özelliği, tabiat dışı kısımlardı: alın üstündeki üçüncü göz, boynuzlar veya **güneş ışınlarını** taklid eden haleler gibi, Miladdan önceki devirde muhtelif göçebe çevrelerinde bulunan ve "geyikli taş" diye anılan alp mezarları olduğu sanılan taşlar da Uluğ Kem Vadisinde mevcuttu. Bunların alp mezarı olduğu sanılan taşlar da Uluğ Kem vadisinde mevcuttu. Bunların alp mezarı olduğu, üzerlerindeki ok, yay, kama, balta gibi silah resimlerinden ve mertebe (rütbe) işareti olduğu Köktürk devri kitabelerinden bilinen "kur" (kemer) tasvirlerinin mevcudiyetinden anlaşılmaktadır. Dikili taşlarda **GÜNEŞ** remzi ve başka astral piktogramlar da görülür[15].

14 E.Esin, a.g.e., s.48..
15 a.g.e.s.13.

Bugün Anadolu'nun pek çok yöresinde sitilize edilmiş "güneş gülü" damgalarının kullanılmasıve bu işaretin "saadet, bolluk, bereket" manalarına geldiğinin ifade edilmesi Türk kültür tarihi açısından önemli bir belgedir.

Ayrıca "güneş" motifinin Anadolu'daki pek çok mezar taşında kullanılması da eski Türk geleneğinin göstermesi bakımından önemlidir.

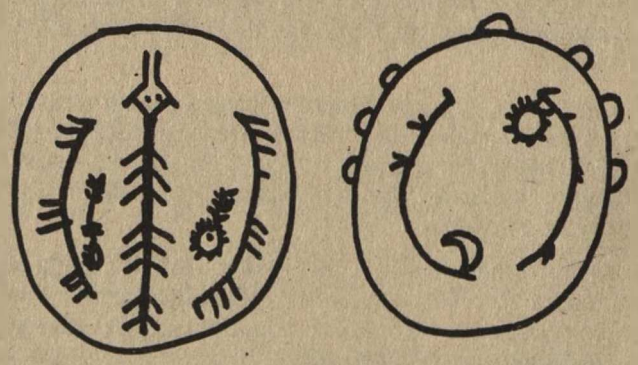

Resim: Sibirya mitolojisinde yer altı yılanları ile güneş ve ay motifleri

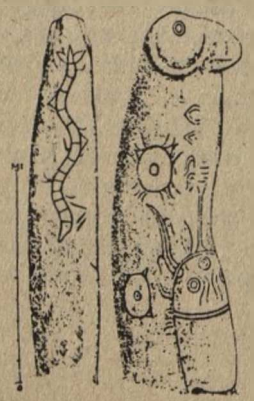

Resim: Çamak bozkırında, karasuk devrinden, koyun veya koç şeklinde dikili taş üzerindeki "güneş" motifleri. (Aspelins, Abb. 151).

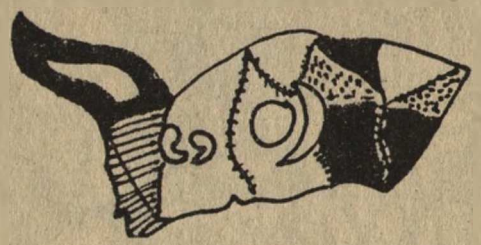

Resim: Bez üzerine işlenmiş güneş ve ay motifleri

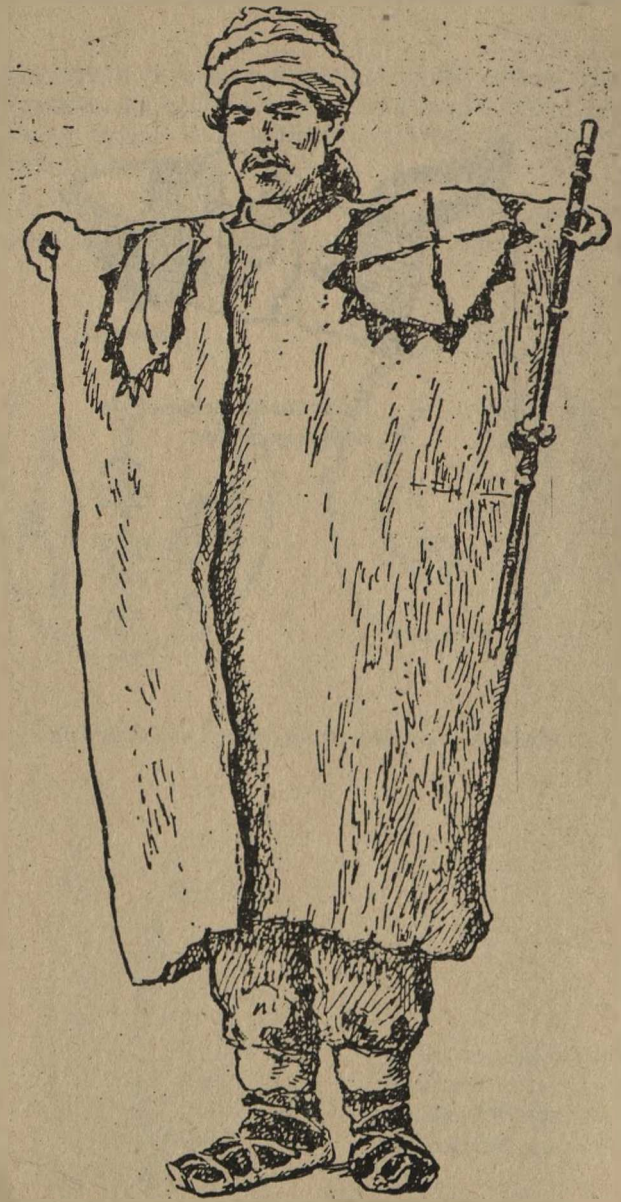

Resim: Her iki omuz boşanı da "güneş" motifi işlenmiş bir çoban kepeneği.

Resim: Sivas müzesindeki tarihsiz iki mezar taşından birinde yıldız motifi (üstte)- ; Antalya yöresindeki mezar taşlarından ikisinde "güneş" motifi (Zafer Ertaş'tan, Sanat Tarihi Yıllığı XII, 1982, s. 30,31).

HAYAT AĞACI

Türklerin ongun hayvanlar dışında kullandıkları en önemli bitki motifi "Hayat ağacı" adı verilen bir piktogramdır. Türk destanlarının pek çok bölümünde yer alan hayat ağacı, Altay mitolojisine göre gökyüzüne yükselen çok büyük bir çam ağacıydı. Gökleri delip çıkan bu ağacın tepesinde ise Tanrı Bay-Tlgen oturuyordu. Şaman davullarında da bu ağacın değişik şekilleri görülmektedir. Şaman davullarındaki bu ağacın kökleri dünyada değil, daha çok göğün başladığı yerden itibaren gösteriliyordu. Altay yaratılış destanında olduğu gibi bu ağaçların "dokuz" tane de dalları vardı. Aynı zamanda "gök ağacı" adı verilen bu "hayat ağaçları" genellikle gökteki bir dağ veya tepe üzerinde oturtulmuşlardı. Ağacın bir yanında ay, diğer yanında da güneş bulunuyordu.

Güney Sibirya'daki Abakan tatarları'nın efsanelerinde bu görüş biraz daha değişmiştir. Onlara göre dünyanın ortasında, göklere kadar yükselen büyük demir bir dağ vardı. Bu dağın üzerinde de "yedi dallı bir kayın ağacı" bulunuyordu[14]

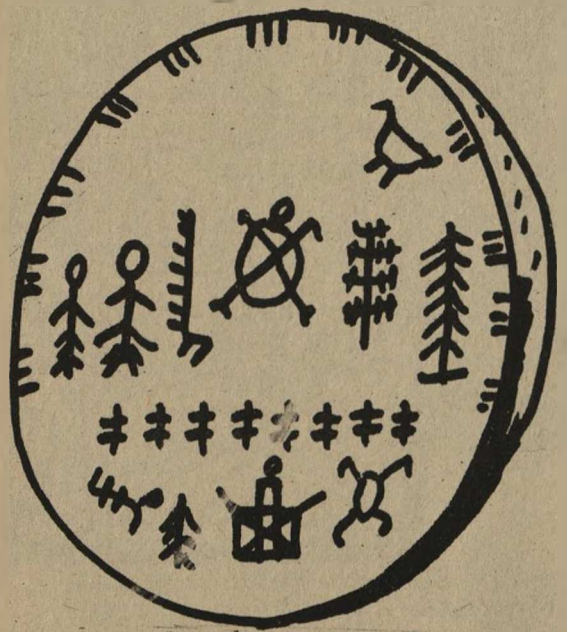

Şaman davulunun dış yüzü

14 B.Ögel, Türk Mitolojisi, s.90-91

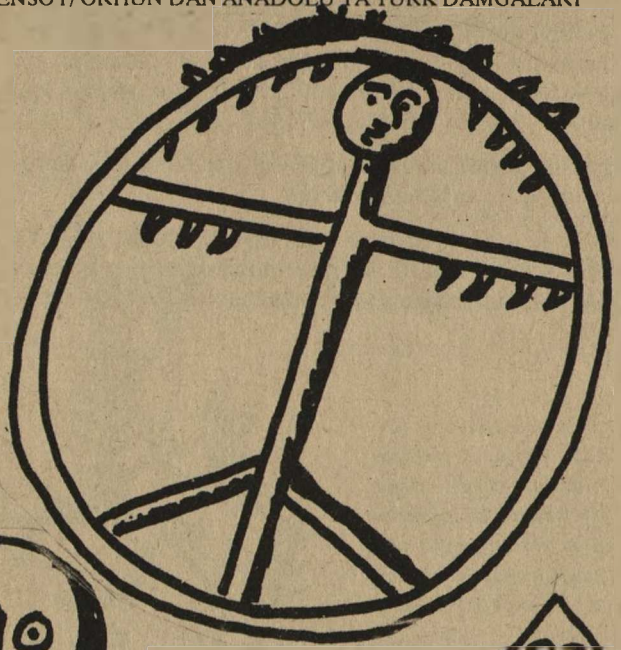

Şaman davulunun sapı

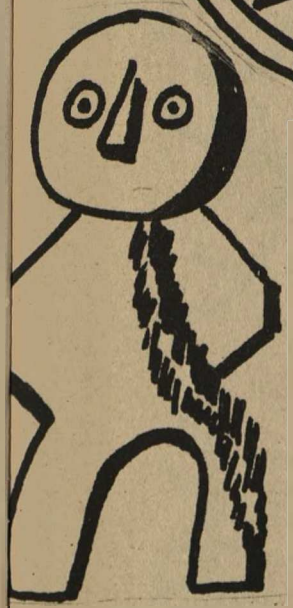

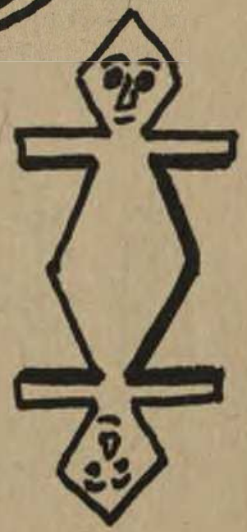

Kumandı putları

Bu hayat ağacının yanında, taoist ziyaretgahı olan dağlarda yiyen bir canlıya, ölümsüzlük bahşeden bir ot, Kaşgarlı Mahmud'un "sıgın otu" dediği panax quinquifolia ve şeftali, nar, elma, gibi yemişler bit-

mekte olduğu sanılırdı. Periler, hakimler ve geyiklerin bu bitkileri yiyerek ölümsüz oldukları rivayet edilirdi. Taoist hakimler, geyiğe binmiş olarak tasvir edilir, gökte uçtukları, isteyince gözden kaybolduklarını sanılırdı[14]

Mezar taşlarında bulunan **ağaç, sıgın-kiyik** ve **kuş**, tasvirleri cennet manzaralarını anlatmakta idiler.

Görüldüğü gibi, İç Asya'da "sonsuzluğu, ölümsüzlüğü, ebediliği'-' belirtmek için piktogram şeklinde kullanılan hayat ağacı, bugün Anadolu'nun pek çok yöresinde de aynı manâda kullanılmaya devam edilmektedir.

Resim: Eski Van şehrinde bulunmuş pirinçten mamul bir kapaklı sahanın arka kısmına, kazıma tekniği ile yapılmış hayat ağaçları, kartallar (veya leylekler) ile boynuzlu yılan ejderi motifleri.

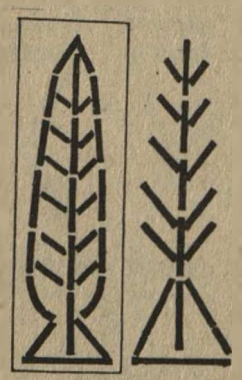

Resim: Bir evin dolgu duvarının bir köşesindeki tuğla örgülü hayat ağacımotifleri (Naci Eren'den).

14 E.Esin, a.g.e.,s.48.

ORHUN YAZITLARINDAKİ DAMGALAR

DAMGA	BULUNDUĞU YER
	Resim: Barlık I yazıtının sağ köşesinde bulunan damga (Kalın ve ince olarak çizilen bu damga iki ayrı damga da olabilir.)
	Barlık II ve III. yazıtlarının sağ köşelerinde bulunan damga
	Uyug nehrinin batı tarafında bulunan taş sütunun üzerindeki damga.

DAMGA	BULUNDUĞU YER
	Ongin yazıtının cephe tarafının üst kısmındaki damgalar.
	Sulbur-ula kayasında görülen damgalar. (1,2,3,4,5,6,)
	(1)
	(2)
	(3)

DAMGA	BULUNDUĞU YER
	(4)
	(5)
	(6)
	İrbek nehri menbaındaki Ulu Kem kayası kenarındaki damgalar(1,2,3). (1)
	(2)

DAMGA	BULUNDUĞU YER
	(3)
	Ubur- Targalık ve Ulu--Kem'de Kayalar üzerinde yapılmış "teke"damgaları.
	Ulan-Batur (Urga) yazıtındaki "teke" damgası
	Üzerinde Göktürk yazısı bulunan baba heykelindeki "teke" damgası.

TAŞ VE KAYA ÜZERİNDEKİ DAMGALAR

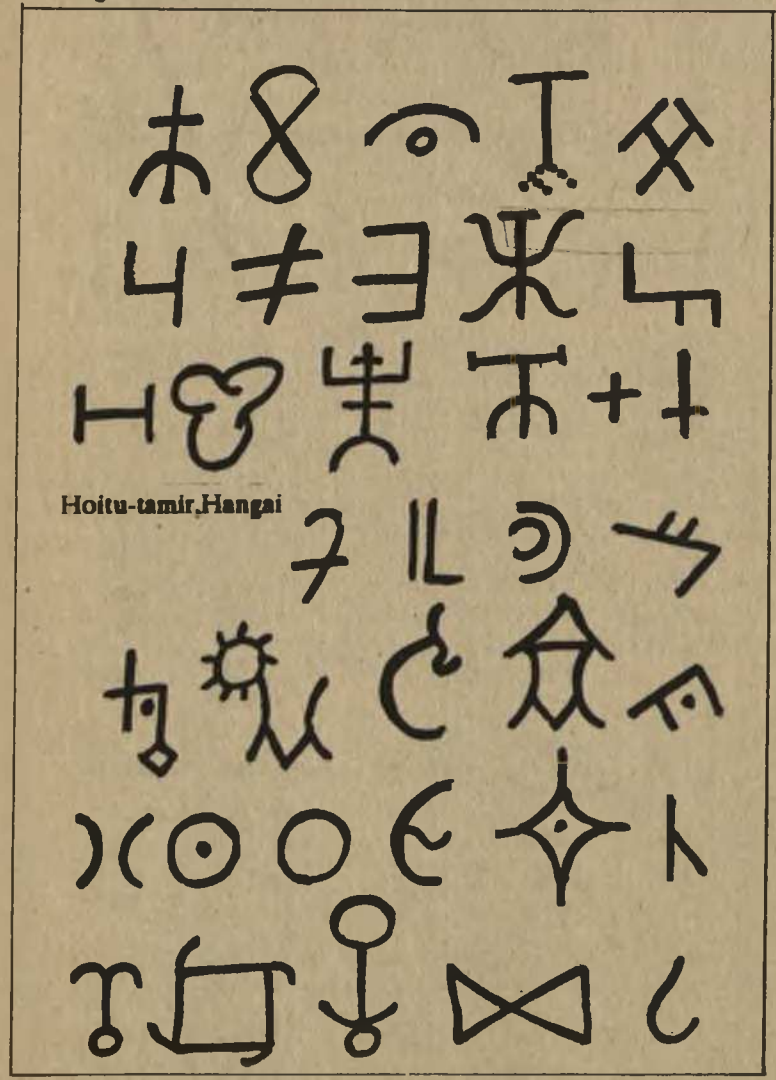

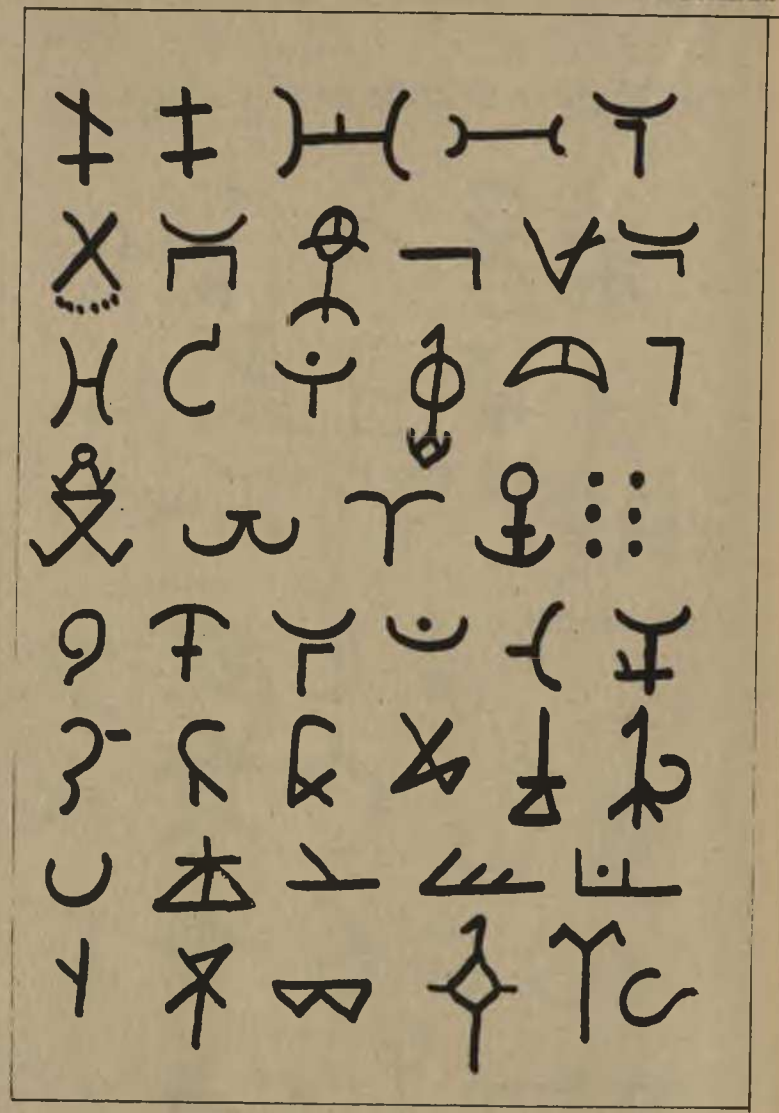

24 OĞUZ BOYUNUN DAMGASI ÜZERİNE

Kaşgarlı Mahmut, " Divânu Lugâti't-Türk" adlı büyük eserinde Oğuzları anlatırken şunları yazmaktadır. (Atalay trc. I. s. 55-59):

"Oğuz: Bir Türk boyudur. Oğuzlar Türkmendirler. Bunlar yirmi iki bölüktür; her bölüğün ayrı bir belgesi ve hayvanlarına vurulan bir alâmeti vardır. Birbirlerini bu belgelerle tanırlar.

Bu oymakların hepsini-herkesce bilinmesi için- yazdım. Bu belgeler onların hayvanlarının, atlarının binitlerinin alâmetidir. Hayvanlar karıştığında her bölük kendi hayvanını bu belgelerden tanır.

Bu saydığım bölükler köktür. Bu Köklerden bir takım oymaklar çıkmıştır; onları söylemedim, sözü kısa kestim. Bu bölüklerin adları onları kurmuş olan eski dedelerinin adlarından alınmıştır."

Kaşgarlı, 22 bölük diye verdiği bu Oğuz boylarının damgalarını da çizmiş, fakat "Çarukluğ" oymağı için "Bunların sayısı az ve damgaları belli değildir" diye de not düşmüştür. Ayrıca, Kaşgarlı'nın adını"Çuvaldar" imlâsiyle verdiği boyun adı "Çavuldur(Çavındır" olmalıdır.

Bu boy adları, ne yazık ki, "Cami'üd- Tevarih" , "Tarih-i Al-i Selçuk" ve "Şerece-i Terakime" adlı eserlerde de kısmen değişik olarak yazılmaktadır. Aşağıdaki cetvelde, bu boy adlarının değişik söylenişleri gösterilmiştir.

Görüldüğü üzere, dört önemli kaynakta da imlâ farklılıklarıvardır. Bu imlâ farklılıkları, eserlerin yazıldıkları devir ve yer bakımından gayet normaldir. Fakat, her dört eserde de damgaların değişik ideogramlar olarak verilmesi dikkat çekicidir. Ayrıca, ongunların da "Şecere-i Terakime"de farklı isimlerle verilmesi üzerinde durulması gereken bir hususdur.

Tablo dikkatle incelendiği zaman görüleceği üzere, dört eserde

Karkın'ın damgası Târih-i Âli Selçuk ve Câmi'üd-Tevârih'te aynı, diğerlerinde farklı;

Salurun damgası Târih-i Âl-i Selçuk ve Divanu Lugati't-Türk'de aynı, diğerlerinde farklı

ÇEŞİTLİ KAYNAKLARA GÖRE OĞUZ BOYLARI

DLT	Câmi'üd-Tevârih	Târih-i Âl-i Selçuk	Şecere-i Terâkime
Kınık	Kınık	Kınık	Kınık
Kayıg	Kayı	Kayı	Kayı
Bayundur	Bayındur	Bayundur	Bayındur
Iwa,Yıwa	Yıva	Yıva	Ava
Salğar	Salur	Salur	Salur
Afşar	Avşar	Avşar	Avşar
Beg-Tili	Beğ-Dili	Begdili	Bigdilli
Bügdüz	Bügdüz	Büğdüz	Bügdüz
Bayat	Bayat	Bayat	Bayat
Yazğır	Yazır	Yazır	Yazır
Eymür	Eymür	Eymür	Eymür
Kara-Bölük	Kara-ivli	Kara-Evlu	Kara-Evli
Alka-Bölük	Alkaravlı	Alka-Evli	Alka-Evli
İğdir	Yiğdir	İğdir	İğdir
Üregir,Yüregir	Üregir	Üregir	Üregir
Totırka	Dodurga	Dodurga	Dodurga
Ula-Yuntluğ	Ala Yuntlı	Alayundlu	Alayunlu
Tökcr	Döğer	Döger	Düker
Beçenek	Beçene	Biçene	Becene
Çuvaldar	Çavuldur	Çavındır	Çavuldur
Çepni	Çepni	Çebni	Çepni

Eymür'ün damgası Târih-i Âl-i Selçuk ve Câmi'üt-Tevârih'te aynı (Yalnız çengel ilâvesi var), diğerlerinde farklı

olduğu dikkati çekmektedir.

Bunların dışında Kayı Kayığ damgası az bir farkla **Üregir* damgası yayın şekli bakımından farklıdır. Öteki damgalar arasında böyle bir mukayese yapmaya imkân yoktur. Çünkü, ideogramlar oldukça değişmiştir.**

Şekillerin böyle çok çeşitli olması karşısında iki ihtimal akla geliyor:

1- Reşidü'd-din, Ebu'l-Gâzi Bahâdır Han ve Yazıcıoğlu, Kaşgarlı-'nın eserini görmemiş olabilirler,

2- Oğuz Boyları, bu eserlerin yazıldığı devir ve coğrafî alanlarda değişik damgalar kullanmışlardır.

Bu sorunun kesin cevabını verebilmek için ayrıca bir araştırma yapmak gerekmektedir.

Ayrıca, benim dikkatimi çeken bir husus da şudur: Bayındır, biçene, Çavındır v e Çepni boyları ile, Dodurga, Yazır, Döğer ve Yaparlı boylarının birbirinden farklı olan damgaları birleştirildikleri zaman ortaya değişik şekilde iki kuş resmi çıkmaktadır.

Aşağıdaki şekillerden de görüleceği gibi, ortaya çıkan şekiller bu konu üzerinde de durulmasını gerektirmektedir.

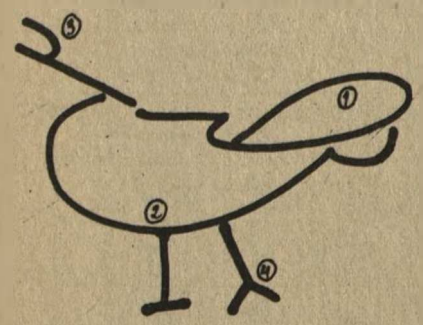

Resim: 1-Bayındır, 2-Biçene(Peçenek), 3- Çavındır, 4-Çebni

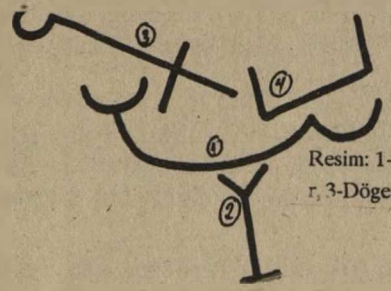

Resim: 1- Dodurga, 2- Yazır, 3-Döger, 4-Yaparlı.

Boyun adı	Yazıcıoğlu, Târih-i Âl-i Selçuk	Reşîdü'd-dîn, Câmi'ü't-Tevârîh	Kaşgarlı (DLT)	Hüner-nâme	Ebu'l-Gâzi Bahadır Han, Şecere-i Terâkime.
KAYI					
BAYAT					
ALKA-EVLI		-------			
KARA-EVLU					
YAZIR					
DÖGER					
DODURGA					
YAPARLI			YOK		(Yasır:
AVŞAR					
KIZIK			YOK		
BEGDILI					
KARKIN			YOK		

Boyun adı	Târih-i Âl-i Selçuk	Reşîdü'd-dîn	Kaşgarlı (DLT)	Hüner-nâme	Ebu'l-Gâzi Bahadır Han, Şecere-i Terâkime.
BAYIN-DUR					
BİÇENE					
ÇAVINDIR					
ÇEBNI					
SALUR					
EYMÜR					
ALA-YUNDLU					
ÜREGİR					
İĞDİR					
BÜĞDÜZ					
YIVA					
KINIK					

ÖTEKİ TÜRK SOYLARININ DAMGALARI ÜZERİNE

Damga yalnız Oğuz boylarının kullandıkları işaret değildi. Oğuz boylarının dışındaki çeşitli Türk boyları da damga'yı "tamga/damga" adı ile kullanmışlar, hayvanlarda, eşya üzerinde ve bayraklarında uygulamışlardır. Ekli cetvellerde de görüleceği üzere Tuna Bulgarlarının, Altay Türkleri'nin, Kazak, Kırgız, Kara-Kırgız, Soltu, Kara-Koyunlu, Karaçay-Malkar gibi Türk boylarının ve bu boylar içinde yer alan oymakların damgaları ilgi çekici birer ideogramlar albümü olup, her biri ayrı bir özellik taşımaktadır.

Bu damgalar içerisinde, Tuna Bulgarları'nın kullandığı bir damganın **Târih-i Âli Selçuk** taki "Kayı" damgasına çok benzemesi; diğer bir damganın da Orhun yazıtlarındaki "iç" hecesi işaretinin aynısının olması, menşede birliğin işaretlerinden yalnız birisidir.

Altay Türkleri'nin "Toskur" (kayın kabuğundan yapılmış kap) adını verdikleri damga, Altunordu devletinin bayrağına da sembol olan "Payza" ya çok benzemektedir.

Kuzey Kafkasya'da yaşayan Karaçay- Malkar Türkleri'nin damgaları ise geometrik bakımdan değişik bir özellik göstermekte, her biri ayrı adlarla anılan damgaların 4-5'i dışında diğerlerinin yuvarlak, yarım daire ve elipslerden oluştuğu dikkati çekmektedir.

DAMGA	ADI VEYA MANASI	KULLANAN BOY
		Tuna Bulgarları[22]
	Toskur (Kayın Kabuğundan yapılmış kap.	Altay Türkleri[23]
	Ya (yay)	
	Çorgo (Tebhir borusu)	
	Suluk (Kantarma demiri)	
	Tegerek (halka)	
	Ay	
	Eşik (kapı)	
	Sarkay (haç)	

22 B.Ögel, İslâmiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi, Ankara 1962, s.262, levha26.

DAMGA	ADI VE MANASI	KULLANAN BOY
	Tajür(deriden rakı kabı)	
	Teke	
	Yıralkay	
	Kulca (?)	
		K A Z A K TÜRKLERI
		(Küçük Yüz)[24] Sahaklı soyu
		Kara-Kisek
		Şümüköy
		Maşkar
		Taslar
		Şerkes

DAMGA	ADI VE MANASI	KULLANAN BOY
		Dört-Kara
		Aday
		Cappas
		Alaşa
		Bütrşü
		Tabın
		Tama
		Kerderi
		Cagaybaylı
		Kereyit
		(Orta Yüz) Kıpçak
		Nayman
		Uruk
		Kirey

DAMGA	ADI VE MANASI	KULLANAN BOY
	(Bu damgalar koyunun kulağına ve yanağına yapılır, manaları yoktur).	Kırgız[26]
		Kara-Kırgız[27]
	Cagalbay	Bugu ve Sarı-Bagış'lar
	Ay-Tamga	Soltular
	Kara-Koyunlu sikkelerinde görülür	Karakoyunlu

KARAÇAY- MALKAR [21]

TAMGA ŞEKLİ	ADI	OYMAKLAR
	Navruz tamga	Sılpağr, Bayramkul, Koskar, Batdı, Acı, Gapbuş
	Tram tamga	Canıbekr, korkmaz, Bostan, Semen, Albat vs.
	Buduyan tamga	Canköz, Laypan, Tokurkul, Orus vs.
	Ahurhay tamga	Teke, Şidak, Erikgen vs.
	Karımşavhal tamga	Kırımşavhal vs.
	Karabaş tamga	Karabaş vs.
	Botaş tamga	Botaş vs.
	Hubi tamga	Hubi vs.

21 Text of Footnote

	Ali tamga	Hasan vs.
	Hasam tamga	
	Bayçora tamga	Bayçora vs.
	Bödene tamga	Bödene (Bayçoralar'ın bir kısmı)
	Caraşdı tamga	Caraşdı vs.
	Aysandır tamga	Aysandır vs.
	Aybaz tamga	Aybaz vs.
	Belsiz tamga	B Belsiz vs.
	Orusbi tamga	Orusbi vs.
	Basiyat tamga	Basiyat vs.

	Malkaruk tamga	Malkaruk vs.
	Küçük tamga	Küçük vs.
	Tez tamga	Tez vs.
	Hoçu tamga	Hoca vs.
	Efendi tamga	Efendi vs.
	Ahmat tamga	Ahmat vs.
	Ozaruk tamga	Ozaruk vs.
	Tel tamga	Tel vs.

ANADOLU'DA TÜRK DAMGALARI

Öteki Türk boylarında olduğu gibi, Anadolu'nun çeşitli yerlerine yerleşmiş olan Oğuz boyları da atalarından miras kalan damgaları ya eskiden olduğu gibi kullanmakta devam etmişler veya eski damgalarına bazı yeni şekiller ekleyerek estetik bakımdan geliştirmişlerdir. Bu konuda yapılan çeşitli araştırmalardan öğrendiğimize göre, atlara, sığırlara, evlerin kapılarına, buğday ve un anbarlarına vurulan bu damgalar, gittikçe folklorik özellikler de kazanarak yaşamaya devam etmişlerdir.

Durum, 30-40 sene önceye göre pek iç açıcı değilse de Doğu Anadolu'nun özellikle Elazığ-Keban,Tunceli, Bingöl yörelerinden tesbit edilen damgalarla Anadolu'nun bu kesiminin etnik yapısını belirleyebilmekteyiz.

Doğu Anadolu bugün iç Anadolu'nun hayvancılık yapan en önemli yerlerindendir. Diğer bölgelerdeki küçük sürülerin yanında, bu bölgedeki sürülerin çokluğu, Şavyaklılar, Beritanlılar, Cibiranlılar gibi çok sayıdaki göçer Türkmen oymaklarının bulunmasındandır. Eski Türk göçebe Anadolu'nun bu dağlık fakat hayvan otlatmaya müsait yaylalarında sürdüren bu göçer Türkmen oymakları, ekonomik seviyelerini korumaya çalıştıkları gibi geleneklerini de atalarından gördükleri şekilde sürdürmektedirler.

Hızlı sanayileşme çevredeki verimli toprakların yapılan barajların suları altında kalmasından dolayı köyden şehire doğru hızlanan göçler, otlakların azalması ve "cefa istersen ek biç; sefa istersen kon göç" sözünün artık yeterli olmamasından dolayı göçer hayvancılık da azalmaktadır. Urfa'nın Ceylanpınar yöresinden yola çıkıp, binbir zahmet ve meşakkatla Bingöl yaylalarına ulaşan Beritanlı Türkmenleriyle Şerafettin dağlarında yaptığım görüşmede ne kadar haklıolduklarınıanladım. Bundan üç yüz-üçyüz elli sene önce Konya'nın Karaman yöresinden Urfa civarına geldiklerini söyleyen bu Türkmen oymağı, hayvanlarını şimdi kamyonlarla nakletmelerine rağmen, sıkıntılarının daha da çoğaldığını, göçer hayvanlığının eskisi gibi geçerli ve kazanlı bir iş olmadığını samimiyetle ifade ettiler.

Tunceli yöresindeki Munzurlar silsilesinde Havaçor, Melan, Kalan ve Gökek yaylaları ile bağırpaşa dağlarındaki yaylalarda göçer hayvancılık yaparak Türk ekonomisine katkıda bulunan Şavak Türkmenleri üzerine, "Şavak aşiretinde Göçer hayvancılık-Halkbilimi Açısından bir İnceleme" [22]

adıyla doktora çalışması yapan Muhtar Kutlu'nun intibaları da aynı merkezdedir.

Orta Asya'daki göçebe hayatını, damgasıyla, imiyle, (y)eniyle, dokumacılığıyla yaşatan Şavak Türkmenleri, bu hayatlarından eskisi kadar memnun değillerdir. Bu memnuniyetsizlik ve aslında çetin bir mücadele isteyen göçebeliğe okuyan genç neslin ilgi göstermemesinden dolayı, pek çok eski Türk geleneği de tarih sayfalarına gömülmek üzeredir. İnceleme yaptığımız Elazığ (Keban, Baskil; Sivrice, Palu yöresi). Tunceli (merkez ve Ovacık), Bingöl (merkez, Genç, Kırlıova yöresi) yörelerinde, hayvancılığın eskisi kadar yaygın olmadığını, bu yüzden de, sayısı üçe-beşe düşen hayvanlar için damga veya ene gerek duyulmadığını tesbit ettik. Eskiden yörede kullanılan aile damgalarının artık birer hatıra olarak kaldığı ve bunları hatırlayabilen gençlerin bulunmadığı acı bir gerçektir.

Durum yalnız doğu Anadolu ve yöresinde bu duruma düşmüş değildir. Yıllarını ve bu ve bunun gibi konularda yaptığıaraştırmalarla geçirmiş, Türk diline, edebiyatına, folkloruna ve etnoloojisine büyük hizmetlerde bulunmuş olan Ali Rıza Yalgın'ın Toroslardaki Türkmenlerle, Uludağ yöresindeki Türkmenlerden tesbit ettiği damgalar bugün artık tarihi birer hatıra ve belge olarak kalmıştır. Ya Gaziantep esnafının kullandığı damgalar... Onlardan kaçı şimdi yaşamaktadır. Sinop'taki atların kaç tanesine şimdi damga vurulmaktadır?

Sorular yalnız bu kadarla bitmemektedir. Ekilecek arazilerin bölünmesi veya miras yoluyla el değiştirmesi neticesinde boşalan ambar kapılarına, üretim artık fennî kovanlarla yapıldığı için çok az sayıda kullanılan çamur-tezek-saman karışımı kovanların üstelerine "bereket, bolluk, saadet" damgaları artık yapılmamaktadır.

Bir köyümüze giren elektrik, o yöreye aydınlık, televizyon, buzdolabı, çamaşır makinası gibi pek çok medeniyet aracı getirmiş fakat, medeniyetin karşılığı olarak pek çok folklorik ve etnolojik malzemeyi de acımadan götürmüştür. Kadir bilir Türk köylüsü medeniyetin getirdi-

22 Elazığ 1984-Basılmamış doktora tezi.

ği rahatlıktan o derece sarhuş olmuştur ki, elinden uçun giden manevî değerlerinin, şimdilik, farkında değildir. Kaybolan bu manevî değerlerimizin acısını da milletçe çekeceğimiz gün gibi açıktır. Henüz bir açık hava müzesinin kurulamamış olması, eski evlerimizin konaklarımızın yakılıp yıkılması bizim için bir yüzkarası değil midir?

Ali Rıza Yalgın, M. Şakir Ülkütaşır, Hamid Zübeyir Koşay, Besim Atalay gibi şimdi rahmetli olmuş araştırıcılarımız sayesinde elimizde biraz maddî ve manevî değerlerimiz kaldı. Tabiatın ve insanoğlunun acımasız tahribatına uğrayan bazı değerli hazinelerimizi de bir Çelik Gülersoy çıkıp kurtarabildi. Ya sonrası ne olacak?

***

Yukarıdaki soruların verilemeyen bir cevabı da damgalarımız, enlerimiz ve imlerimiz için geçerlidir. Anadolu'da kaybolmakta olan bu değerlerin gün geirilmeden tesbiti için bir kültür seferberliği başlatılmalıdır. Anadolu insanının tarihiyle olan yakın bağlarının birer işareti olan bu izler, silinip kaybolmadan Türk kültürüne armağan edilmelidir.

***

"Cenupta Türkmen Oymakları" adlı eserinde (C.II., s. 32-33), Ali Rıza Yalgın, Elbeyli'de *süsleme** adetlerini anlatırken şunları yazıyor: "Köyde kadınlar ve erkekler tarafından süs olarak yapılan şeylerde resim çizmek âdeti olup olmadığını sorduğum zaman, Kara Hasan Efendi cevap olarak: Bizde şakak kemikleri üzerine bir ceylân resmini borutla dömek âdettir. Buna *dövme deriz". dedi. "Sonra yaz günleri güneş dokunmasın diye evlerimizde kadınlarımız her yıl Haziran ayında duvarlara aşı toprağı ile bazı resimler yaparlar, fakat bu pek önemli değildir diye devam ederse de eline kalemi alarak aynen şu resimleri çizdi.*

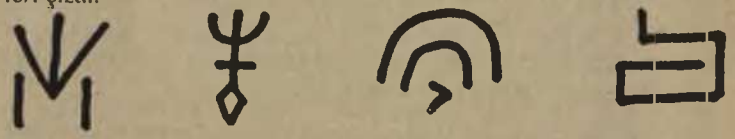

Ben, Kara Hasan Efendi'nin çizdiği bu resimleri gezindiğim evlerin bir çoğunda aynen gördüm." Yalgın'ın gördüğüm dediği şekiller, sırasiyle **Dîvânu Lugâti't-Türk**deki "EYMÜR" (alttaki yay fazla), "SALUR"(sağdaki çizginin biri fazla)"ÇAVINDIR" (alttaki küçük parça fazla), "BAYINDIR" (ters şekli) boylarının damgalarına çok benzemektedir. Esas damgalara göre eksik veya fazla olan bu çizgiler benzerliği bozmamaktadırlar.

DOĞU VE GÜNEYDOĞU ANADOLU'DA KAYA RESİMLERİ

Doğu Anadolu'da yaşayan Türk boyalrı üzerinde yaptığı çalışmalarla tanıdığımız Hayri Başbug, son çalışmalarından birisi olan "Göktürk-Uygur, Zaza, Kurmanc Lehçeleri üzerine bir araştırma" Ankara 1984, TKAE yayını) adlı kitabında, Prof. Dr. Hermann Vary, Dr. Hamid Zübeyir Koşay, Muvaffak Uyanık ve H.N. Orkun gibi ilim adamlarının eserlerine atıf vererek kaya resimleri konusuna da temas etmektedir. Başbuğ'un tesbitlerini, aynen kitabımıza almayı uygun bulduk.

"Anadolu'nun Doğu ve Güneydoğusundaki (Kars, Erzurum, Van, Hakkâri) kaya resimleri, Cunni mağarasındaki (Erzurumun güneyi) Orhun tipi yazılar, Anadolu'nun çeşitli yerlerindeki kayalara kazınmış eski Türk işaretleri ile Tirişin kaya resimlerinin (Van Hakkari sınırı), özellik Yenisey bölgesindeki resim ve işaretlere benzemesi dikkati çekmektedir.

Cunni mağarasının (Erzurum); Prof. Dr. Hermann Vary (**Güzelova Kazısı Ausgrabungen von Güzelova**, Ankara 1967 ve **Pulur Kazısı 1960, mevsimi Çalışmaları Raporu**, Ankara 1964 tarafından bulunan kaya resimleri, eski Türk boylarına âit damgalar, Orhun tipi harfler, buralarda pek eski devirlerde Türk boylarının yaşadığını göstermektedir.

(Erzurum Cunni mağarasındaki kaya resimleri)

Dr. Hâmit Zübeyir Koşay'ın *Kuzey-Doğu Anadolu'da Kayalara Hak edilmiş Eski Türk İşaretleri, Ankara 1969) Anadolu'da kayalara hakedilmiş eski Türk işaretleriyl ilgili çalışmasında da bu konuyla ilgili malzeme bulunmaktadır.

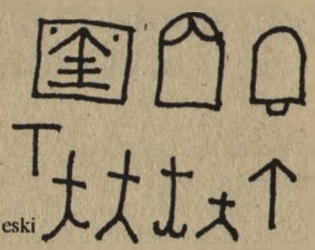

(Turfandaki mağaralarda bulunmuş eski Türk işaretlerinden örnekler)

Van-Hakkari sınırındaki Tirişin kaya resimleri merkezinde, Muvaffak Uyanık (**Van Hakkari sınırında Tirişin Yaylasında Bulunan Kaya Resimleri Hakkında Koloquium** Ankara 1968, ayrıca bkz. M. Uyanık-Dr. Wilhelm Freh, *Hakkari Sat Dağlarında Gevaruk Vadisi içinde Bulunan Kaya Resimleri Hakkında Tebliğ Belleten, Cilt 21, Sayı 84 ten ayrı basım, Ankara 1957) tarafından tesbit edilen bir çok damga ve işaretlerin benzerleri Orta Asya'da ve Yenisey bölgesinde vardır.

Özellikle Prof. H. Vary'nin bulduğu Orhun tipi yazıların soldan birinci harfi, Oarhun (Göktürk) alfabesinin birinci harfi olan "A"dır-. Orta Asya'daki Elegeç yazıtı, Orhun harfleriyle yazılmıştır. ve Kürttürkleri hanlığından bahsetmektedir. bu paralellikten bölge halkının geçmişte Orta Asya ile ilişkili olduğu anlaşılıyor (bkz. aşağıdaki resim)

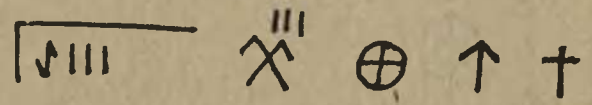

Hüseyin Namık Oarkun'un kitabında yer alan Yenisey havalisindeki mezar taşlarının ve Muvaffak Uyanık'ın Tirişin yaylasında (Van Hakkari sınırı) bulduğu mezar taşının üzerindeki işaretler arasında da

benzerlik vardır(bkz. aşağıdaki resim).

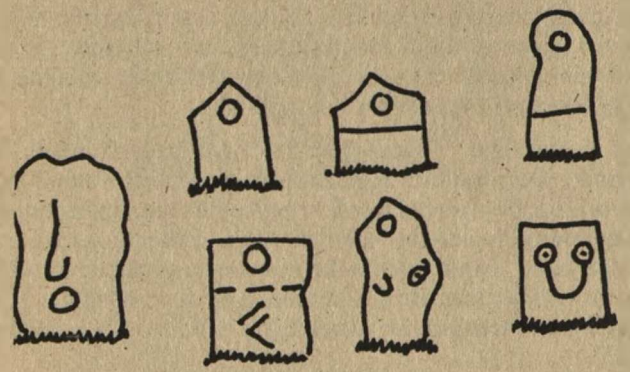

Bu taşlardan mezolitık çag adetlerinin sürdürüldüğü anlaşılıyor. Peleotik çağ insanı, bedeninden başka bir de ruhu bulunduğunun farkında değildi. Ziraatın başlamasıyla mezolitik çağa girildi. Bu devrede insanlar ruh fikrine ulaştılar. Bu sebeble ölülelerinin, ruhun mekânı başlarını batıya doğru gömdüler. Tirişin mezar taşı, kafayı sembolize eden daireler ve yuvarlakların yer aldığı mezar taşı tipine örnektir ve Yenisey mezar taşlarıyla aynı kültüre âittir.

KOÇ-KOYUN MEZARTAŞLARINDAKİ DAMGA VE FİGÜRLER

Koç ve koyun mezar taşları bilhassa Doğu Anadolu'da çok sayıda bulunmaktadır. Batı Anadolu'da ise az sayıdadır. Anadolu'daki *koç ve koyun heykelleri genellikle açıkta ve yere çökmüş bir şekilde yapılmıştır. *At heykelleri ise ayaktadır. Sâde bir şekilde işlenmiş bu heykellerin büyük bir kısmının üzerinde çeşitli eşyalara ait kabartma veya oyma figürler görülür. Bunlar arasında *kılıç, eğri kılıç, hançer, bıçak, sadak, çevgan(çögen), kalkan, tüfek, dokuma tezgâhı, şiş, herek, çatal, çeşitli hayvan, bitki figürleri oldukça boldur. Azerbaycanlı ilim adamı Rasim Efendiyev, "Daşlar Danışır. Neolitik Devrinden XIX. yüzyıla dek" (Kençlik, Baku, 1980) adlı araştırmasında, bu figürlerin

yalnızca bezek(süs) olarak değil, oraya defnolunmuş şahsın cinsi, hayatı ve mesleğini de belirttiği ileri sürürek "ekserî mezar taşları üzerinde, gençliği, şecaati gösteren kılıç, kalkan, at koç, kastala; hürmetli büyük bir şahsın veya din adamlarının mezar taşlarında ise tesbit, kandil vb. gibi eşyanın kadınlara ait mezar taşlarında ise, iğne, sap, küskü gibi resimlerin yapıldığını" yazmaktadır.

Ömer Kemal Ağar "Tunceli-Dersim Coğrafyası" (İstanbul 1940) adlı eserinde, Dersimlilerin mezarlarında koç resmi bulunduğunu, mezarlıklara koç başı, koyun resmi ve heykelllerinin yapılmasının bir gelenek halinde olduğunu ve bu koyun heykellerininin her iki tarafına mezarda yatan kişinin hayatta iken yaşayışını canlandıran şekiller yaptıklarını yazmaktadır. Bu şekillerden kılıç, at ve tüfeğin o kişinin yiğitliğini ibrik ve tepsinin ise cömertliğini ifade ettiğini kaydetmektedir(s. 25).

Arkadaşımız doç. Dr. Abdulhalûk Çay, *"Anadolu'da Türk Damgası. Koç Koyun Meselesi"* (Ankara 1984) adlı çok değerli eserinde bu konuya temas ederek, bâzı Tunceli köylerindeki mezarlardan alınan bu tür heykellerin bulunduğu yerler hakkında geniş bilgi vermektedir. Bu listeye arkadaşımızın araştırma yaptığı tarihten sonra Tunceli Valisi Sayın Kenan Güven tarafından, yörenin bazı mezarlıklarından getirtilerek vilayet konağı önüne yerleştirilen "koç-koyun" ve burada bahsedilmeyen "at" heykellerini ilâve etmek gerekir. Bu heykellerin üzerinde bulunan tüfek, kılıç gibi motifler tarafımızdan çizilerek resmedilmiştir.

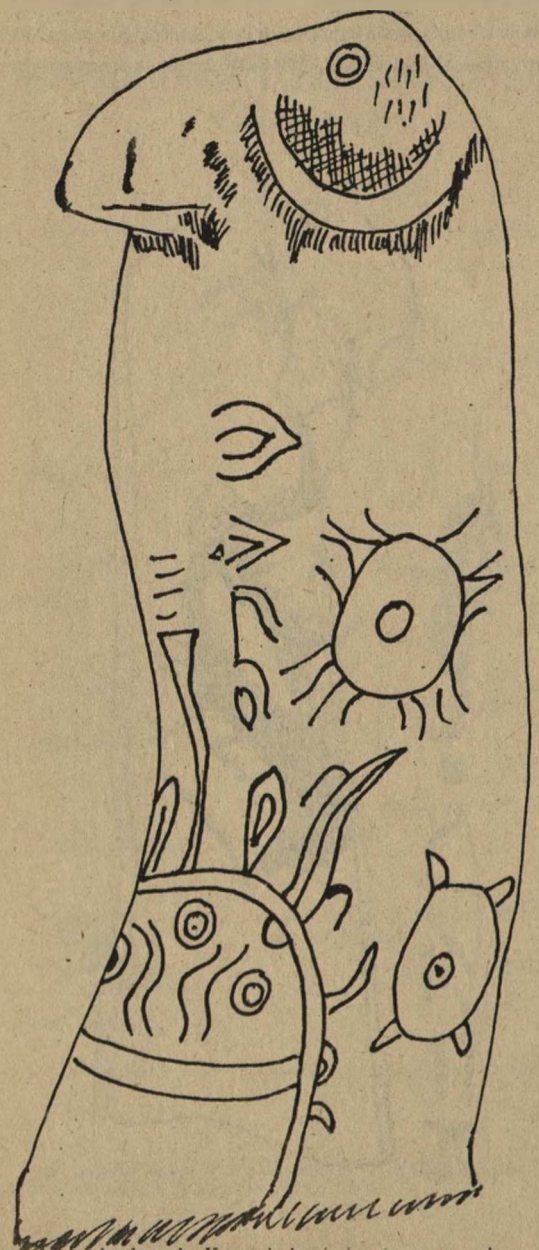

Resim: Çomak bozkırında, Karasuk devrinden, koyun veya koç şeklinde dikili taş

Baykal bölgesindeki mezar taşlarından biri.(Okladnikov, Siberia;Esin, levha XIV/c Not: Soldaki yay ve üç ok, arih-i Âl-i Selçuk'taki YÜREGİR boyunun damgası ile benzerlik göstermektedir.

ANADOLU'DA TÜRK DAMGALARINA ÖRNEKLER

AVŞARLAR[23]

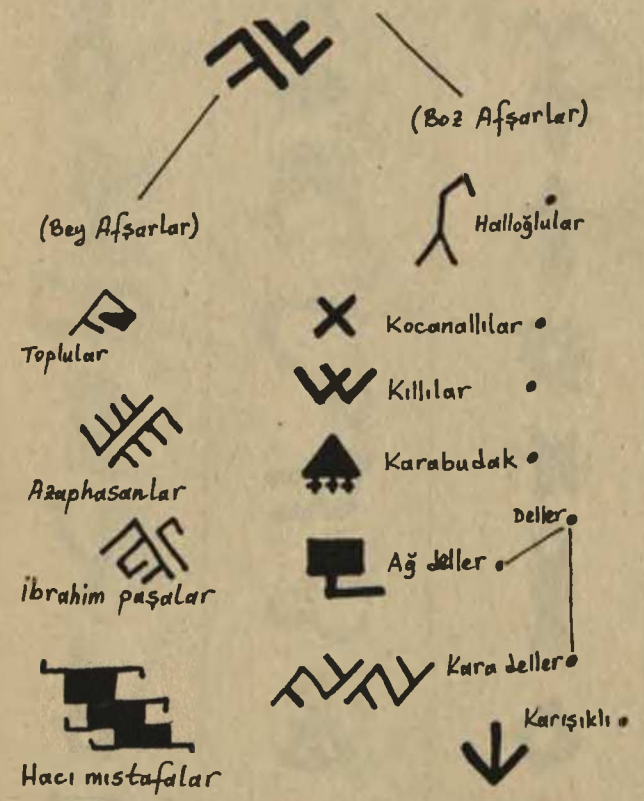

Resim: Afşar aşiretinin Kayseri-Sivas-Kahramanmaraş yöresinde dağılışı.

23 Yusuf Durul, "Afşarlar ve Dokumaları" II. Milletler Arası Folklor Kongresi Bildirileri, c. V. MaddiKültür, Ankara 1983, s.76-78.

GAZİANTEP EŞRAFININ DAMGALARI[24]

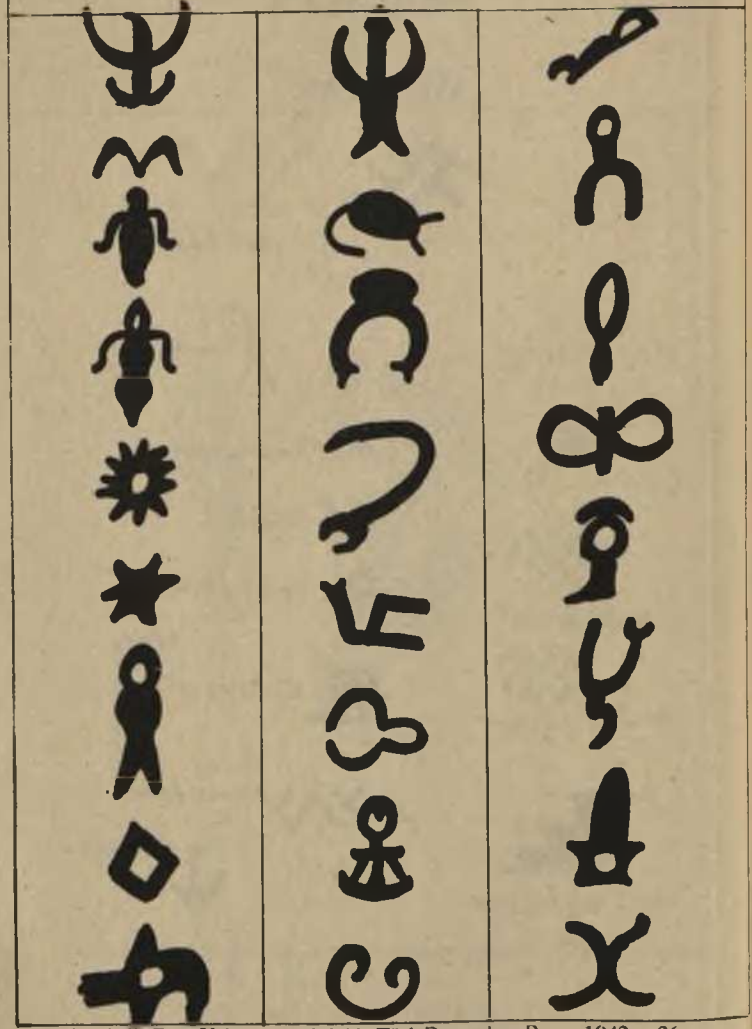

Resim: (Ali) Rıza Yalgın, Anadolu'da Türk Damgaları, Bursa 1943, s. 26

24 A.R.Yalgın, Anadolu'da Türk Damgaları, Bursa 1943, s.26.

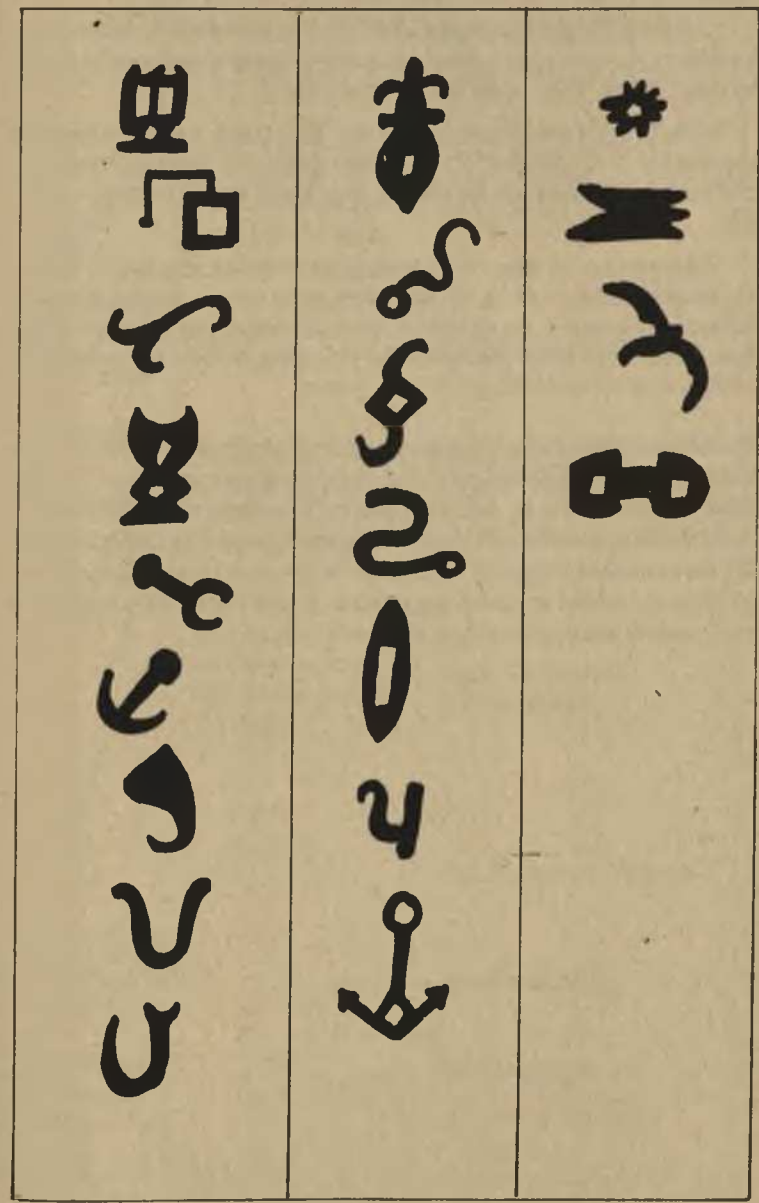

(Ali Rıza Yalgın tarafından 1940'lı yıllarda Gaziantep'te derlenen bu damga işaretleri, yerli esnaf tarafından "mahra" ların muhtelif yerlerinde "külek"lerin üstlerinde kullanılmıştır.

Mahallî ağıza göre *mahra "dibi dar, üstü geniş, kavak tahtasından yapılan bir örnek sandık" *külek (çatı da denir) "Anadolu'nun pek çok yöresinde *şinik adı ile bilinen ölçü kabı" manâlarına gelmektedir.

Eskiden yerli esnafın ölçü işlerinde kullandıkları bu kaplar üzerinde, malk sahibinin kimliğini belirleyen, çoğu zaman manâlı damgalar bulunmaktayımmış. Bu damgalar, ölçü sahibinin kimliğini belirlediği için, bozuk veya hileli çıktıklarında, yine çarşı esnafı tarafından cezalandırılır hattâ meslekten bile atılırlarmış.

Bu damga işlemlerinin Gaziantep esnafı arasında hâlâ kullanılıp kullanılmadığını bilmiyoruz. Çeşitli damgaları üzerinde taşıyan *mahraların ve *külcklerin de sahipleri gibi tarih sayfalarının derinliklerinde kaybolmuş olmaları ihtimali bile insanı üzüyor. Pek çok tarihî folklor malzemesini bağrında barındıran ve yaşatan Gaziantep'in "damga"larının izlerini araştırıp, ne kadarının yaşadığını ortaya çıkarmak yörenin folklorcularına düşen millî bir görev oluyor.

BURSA ORHANELİ, KARACABEY, MUSTAFAKEMALPAŞA DAMGALARI[25]

DAMGA	MANASI VE KULLANILDIĞI YER	KULLANAN BOY VEYA AŞİRET
	Duvarlarda; başa giyilen tekkelerde	Elbeyli(Gaziantep)
	(aynı)	Elbeyli (Gaziantep)
	Duvarlarda ve ev eşyalarında mukaddes bir süs ve nazar tılsımı olarak.	Elbeyli ve Türkmenler (Gaziantep)
	Duvarlarda ve ev eşyalarında hastalıklar için.	İskan Türkmenleri (Gaziantep)
		Karalar aşireti (Adana)
		Karalar aşireti
		Karalar aşireti.

DAMGA	MANASI VE KULLANILDIĞI YER	KULLANAN BOY VEYA AŞ İRET
	Murat camii çinisinde görülmüştür (Bursa),	
	Zeyniler camiinin kıblesinde duvara kakılmış mermerin üzerindedir (Bursa)	
	(Bursa)	
		Kayı
		Bayat
	Bursa'nın Fodra köyünde bir şahsın öküzlerinin alnı.	

DAMGA	MANASI VE KULLANILDIĞI YER	KULLANAN BOY VEYA AŞ İRET
	(Bir kasketin içine parmakla aşı boyası kullanarak çizilmiştir).	Artuklu
	At damgası.	(Çarşamba kazasından Adana'ya getirilen atta görülmüştür).
	Büyük bir küpün üzerindeki kitabenin altında görülmüştür.	Peçenek(?)
	Atın sol sağrısına vurulmuştur (Karacabey)	Kafkas.
	Bursa Yıldırım Camiinin dış revaklarının sağ ve sol stalaktitlerinde.	Bayat.

DAMGA	MANASI VE KULLANILDIĞI YER	KULLANAN BOY VEYA AŞİRET
	Bursa'nın Dansarı köyünde bir ineğin sağ sağrısında görülmüştür.	krş. Orhun alfabesi.
	Bursa Samanlıköyü	Alka-Evlü (Hünernameye göre)
	Bursa Yaylacık Köyü.	
	Bursa Kayapa köyü	Alka-Evlü(den bölünmüş bir oymak) Çavuldur.
	Bursa Fodra köyü.	
	Bursa Yöresi.	
	Bursa Fodra köyü.	
	Domaniç Haymaana türbesinin bulunduğu Çarşamba köyü.	krş. Yenisey (a,e).

DAMGA	MANASI VE KULLANILDIĞI YER	KULLANAN BOY VEYA AŞİRET
	Karacabey Akçakoyunlu köyü	
	Karacabey Beylik köyü	Dodurga
	Mustafakemalpaşa Mudam köyü Karacabey.	Alkaevlü
	Karacabey Voyvoda köyü.	Yüreğir
	Mustafakemalpaşa Eskimezarlık köyü	Alka-Evlü (damgasına benziyor)
	Mustafakemalpaşa Avaz köyü	Kınık (damgasına benziyor)

DAMGA	MANASI VE KULLANILDIĞI YER	KULLANAN BOY VEYA AŞİRET
	Mustafakemalpaşa Yumurcaklı Köyü.	DLT'deki Eymür damgasına benziyor.
	Mustafa Kemalpaşa Kum Köyü	
	Mustafa Kemalpaşa Müdam köyü	
	Karacabey İsmet Paşa köyü	DLT deki Eymür damgası. Hünernâme'deki Yapırlu ve DLT'deki Yüregir damgasına benziyor.
	Karacabey	
	M. Kemalpaşa Kum köyü	
	Mustafakemalpaşa Dümberiz Köyü	

DAMGA	MANASI VE KULLANILDIĞI YER	KULLANAN BOY VEYA AŞİRET
	M. Kemalpaşa (Yay ve ok şekil)	Kırgız hanları ile Kırım Han, Mengü Giray'ın damgası
	M. Kemalpaşa Kum Köyü	?
	Karacabey Ova Esemen Köyü	Kırgız ve Kırım damgalarına benziyor.
	M. Kemalpaşa Dümberiz Köyü	
	M. kemalpaşa Ova Esemen Köyü	Bozulmuş bir Bayındır damgasına benziyor.
	M. Kemalpaşa Müdam Köyü	?
	Karacabey Keşlik Köyü	DLT'deki Salur Damgası

DAMGA	MANASI VE KULLANILDIĞI YER	KULLANAN BOY VEYA AŞİRET
	Karacabey Akhisar Köyü	Bayat
	Karacabey Yumrucaklı Köyü	DLT'deki Alayuntlu damgasına benzemektedir.
	Karacabey Beylik Köyü (Martalası imi).	
	M. Kemalpaşa Kum Köyü.	
	Karacabey Akhisar Köyü	Dodurga
	Karacabey Akçakoyunlu Köyü	Çavındır
	Rumeli'nin langaza kazasından Karacabey'in Yurucaklı köyüne getirilmiştir.	

DAMGA	MANASI VE KULLANILDIĞI YER	KULLANAN BOY VEYA AŞİRET
	Karacabey Voyvoda köyü.	
	M. Kemalpaşa Yumrucaklı köyü	DLT'deki Avşar damgasına benziyor
	M. Kemalpaşa Ormankadı köyü	DLT'deki İğdir damgasına benziyor.
	Bursa yöresi (At damgası)	Çebni
	Langaza (Rumeli)' dan M. Kemalpaşa Çeltikçi köyüne getirilmiş.	(Yürük)
	Karacabey İsmet Paşa Köyü	

DAMGA	MANASI VE KULLANILDIĞI YER	KULLANAN BOY VEYA AŞİRET
	Karacabey Şahin Köyü	(Ters çevrilmiş) Yıva damgasına benziyor:
	M. Kemalpaşa Ovasemen köyü	DLT ve Reşidüddin'deki Beğdili damgasına benziyor.
	M. Kemalpaşa Ormankadı köyü.	
	M. Kemalpaşa'ya bağlı Çepni köylerinden birine ait.	
	Karacabey Akhisar köyü	
	Karacabey Dümbe Köyü.	

DAMGA	KULLANILDIĞI YER
	Bir çıkrığın üzerinde olup, eğri kılıç şeklindedir. Kilis ve civarında kullanılan bu damga bir düğün evi kapısının iki yanına boya ile çizilmiştir
	Kurukandıl yayalasında kullanılan damgalar

DAMGA	KULLANILDIĞI YER
C T W V S H Ш m	Bingöl-Karlova CİBİRAN aşireti damgalarından örnekler(Bu damgaların manâsı yoktur. En çok kullanılanı T işaretidir.)
	Cibiranlılarda sığırın yanağına vurulmuş"döğme" (damga) işareti.Önden alına yapılmaz.

AT DAMGALARI ÜZERİNE

Türkler tarihleri boyunca ata gereken önemi vermişler, bu hayvanın etini ve sütünü vazgeçilmez bir gıda maddesi olarak kullandıkları gibi, savaşlarda da attan yararlanmışlardır. Çin tarihlerinde adı geçen kısa bacaklı fakat süratli atlar, Türklerin yetiştirdiği atlardır.

Türkler Anadolu'ya geldikleri zaman da yanlarında at vardı ve Anadolu'nun fethinde de yine attan yararlanmışlardı.

Köke çok eskiye dayanan Türklerdeki at yetiştirme geleneği yıllar-yılı Anadolu'da devam etmiş, Osmanlı ordusundan sonra Türkiye Cumhuriyeti ordusunda da süvarî birlikleri kurularak, Kurtuluş Savaşında öteki birliklerin yanında yer almışlardır.

Bugün yalnız Cumhurbaşkanlığı Muhafız Alayı'nın bünyesinde yer alan süvarî bölüğünün dışında pek fazla birlik kalmamıştır.

Askerî birliklerin dışında, Anadolu'nun pek çok yöresinde, "cirit" oyunu için kıvrak ve hareketli atlar beslenirdi. Her yıl ananevî olarak yapılan cirit oyunlarına pek çok köy, kasaba ve il merkezlerinden yarışmacılar katılırdı. Cirit atları sırf bu yarışma için yetiştirilir, bunun dışında herhangi bir iş için kullanılmazdı. Bugün yalnız Erzurum ve Konya'da, senenin muayyen günlerinde, eski Türk ananesini yaşatmak maksadiyle yapılan cirit oyanları dışında yarışma yapılan yer yok gibidir.

Bundan yirmi-otuz sene önce, düğün ve bayram vesilesiyle yapılan bu ata sporu, artık özel gün gösterisine dönüştürüldüğü için genç Türk nesline tamamen yabancı kalmıştır.

İşte, Türk ordusunda süvarî birliklerinin bulunduğu, hemen hemen Ahnadolu'nun pek cok yöresinde "cirit" (diğer bir adıyla"değnek") oyunlarının oynandığı günlerde, devlet veya şahısların hârâlarında cins atlar yetiştirilir eski bir Türk geleneği olarak da bu atların sağrılarına, atlardan kalma"damga"lar basılırdı.

Rıza Nur tarafından Sinop yöresinden tesbit edilerek yayınlanan

"Tamga ou Tag Marque au Fer Chaud a Sinope" adlı makalede bu konuya temas edilerek, damgalardan örnekler verilmiştir (Journal Asiatique, c.212, Paris 1928, s. 148-151).

Türkçesi "Sinop at damgaları" adıyla "Konya" mecmuasında yayınlanan (yıl V, sayı36, 1941, s.13-17) bu yazıdan sonra, at damgaları meselesine temas eden Şükrü Elçin, "Türk Etnoğrafya dergisi"nin VI. sayısında "At damgaları" adlı kısa bir yazı yayınlamıştır. Elçin bu yazısında, pek çoğu birbirine benzeyen, doğu Anadolu at damgalarından örnekler vermiştir.

Şimdi pek çok geleneğimiz gibi at besleyiciliği de artık tarih sayfalarına gömülmek üzere olduğu için, Rıza Nur ve Şükrü Elçin'in tesbit ettiği at damgalarını belirtilen yörelerde arayıp bulmak imkânsız gibidir. Gerek ekonomik sebebler, gerek at gibi özel bakım isteyen asil bir hayvanı besleyip büyütecek yerlerin gittikçe azalmasından dolayı, atla birlite"damga"lar da kaybolmuştur.

Resim: Şükrü Elçin'in yazısındaki damga örnekleri

Kars-Porsuklu:

Sarıkamış:

Sarıkamış-Divik:

Erzurum-Varkanut:

Ardahan

Posof:

Yusufeli:

Şavşat:

Şavşat-Atalar:

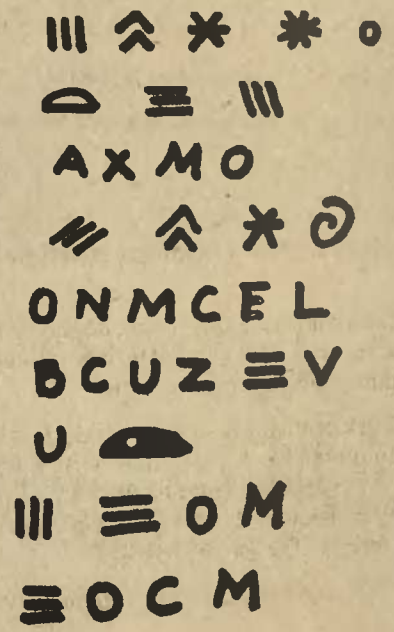

Artvin-Ardanuç-Gevacık:

Kars-Göle-Zaut:

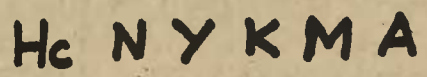

***

a) b) c)

Resim: Yalgın'ın tesbit ettiği at damgaları

a) Çarşamba kazasından Adana'ya getirilen bir atta görülmüştür.

b) Karacabey'de bir atın sol sağrısında görülmüştür(Kafkas)

c) Bursa yöresi (Çebni).

BAYAT BOYU DAMGALARINA ÖRNEKLER

a)Bursa Yıldırım Câmii'nin dış revaklarının sağ ve sol dikit-sarkıtlarına konulan çifte BAYAT damgası

b) Bursa İkinci Murat Câmii'nin cümle kapısı, Orhan Câmii'nin duvar süslemeleri ve Çelebi Sultan Mehmed'in türbe kapısındaki BAYAT damgası.

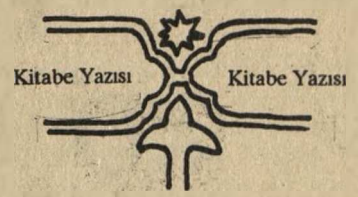

c) Bursa yazıtlarında BAYAT damgası

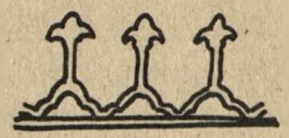

d) Konya-Karaman'daki İbrahim bey Imaretinin mınaresinde BAYAT damgası

a: Türk süsleme sanatında BAYAT damgası. (Damga, genellikle iç içe iki daire içine alınmaktadır.)

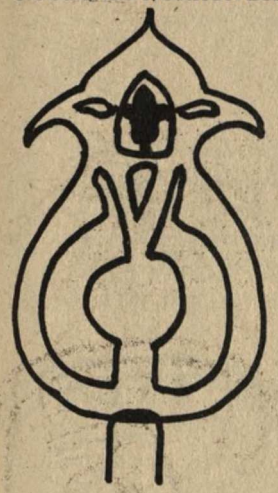

b: Türk mimarlık sanatının süsleme öğesi olan BAYAT damgası.

Resim: Mehmet Aydın, Bayat Boyu ve Oğuzların Tarihi, Ankara 1984, s.83

Resim: Milattan önce Bin yıla ait Altun Yış mezarlarında bulunan, Kağnılı boylarının kullandığı ve üzerine çadır dikilen dört tekerlekli kağnı kalıntısının üzerine gerilen renkli keçelerden müteşekkil çadır örtüsündeki motifin büyütülmüşü (Rudenko, Pzyryk; Esin, levha VIII/b).

Resim: Abakan boyundaki yeni bakır devrinden kalma mezarlarda bulunmuş bir bakır kota (Radloff, Sibirya'dan, II, s. 138-139).

Her iki şekil de BAYAT boyu damgasına çok benzemektedir.

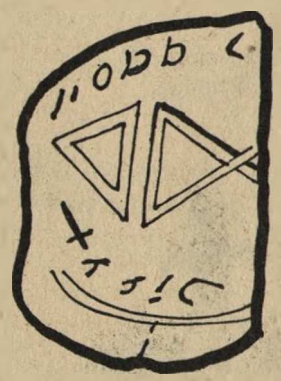

Resim: Köktürk devrinde Buhara ilinde basılan "Türk Meliği" denilen Buhârhudât Bîdûn ve eşi Kabaç Hatun'a atfedilen sikkelerin damga bulunan arka yüzü. Ön tarfından kadın ve erkek yüzleri vardır. (Simirnova, Pencî kend, res.52;E. Esin, levha LXV/C)

Resim: M.VII-VIII. yüzyıllarda Taşkent Türk Tudun sülâlesinin sikkesindeki damga. (Simirnova, Pencikend, res. 39 a; E. Esin, Levha LXI/b).

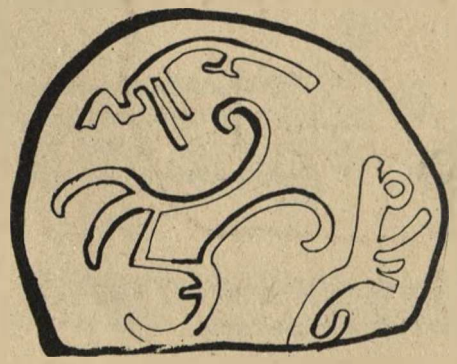

Resim: Üzerindeki "wr w lc" yazısından, Halaç ordusunda basıldığı anlaşılan M.VII-VIII. yüzyıldan kalma Türk sikkesi. Bununla Halaç boyunun damgası öğrenilmistir(Simirnova, Pencîkend, res. 50; E. Esin, levha LXI/c).

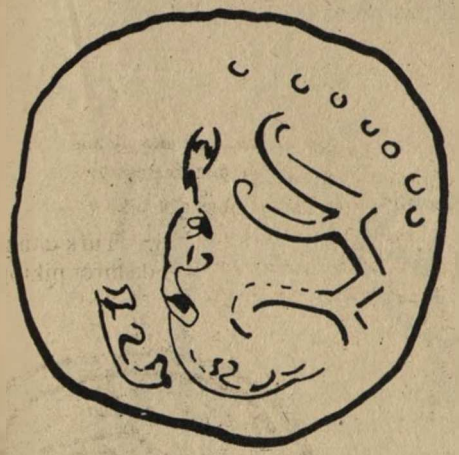

Resim: Arka yüzünde atlı tasviri bulunan M. VI-I-VIII. yüzyıllardan, Halaç damgalı Türk Sikkesi. (Simirnova, Pencî kend, res. 51; E. Esin, Levha XLI/d.)

Resim: Kök-Türk dvrinde, VII-VIII. yüzyıllarda Türkistan'da basılan ön yüzü hükümdar tasvirli, Halaç damgası olan Türk sikkesi (Simirnova, MIA, res. 47; E. Esin, Levha XLII/a).

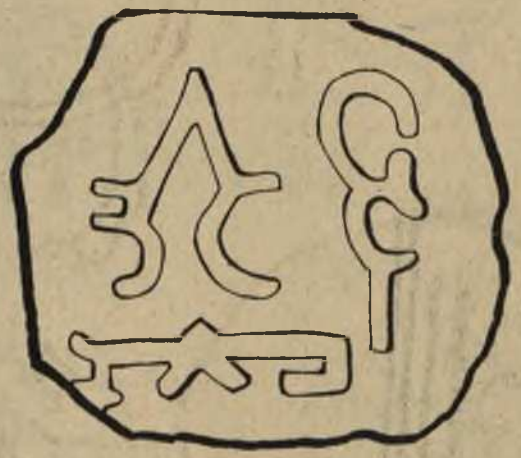

Resim: Karluk çağı çanak ve çömlekleri üzerindeki şekiller

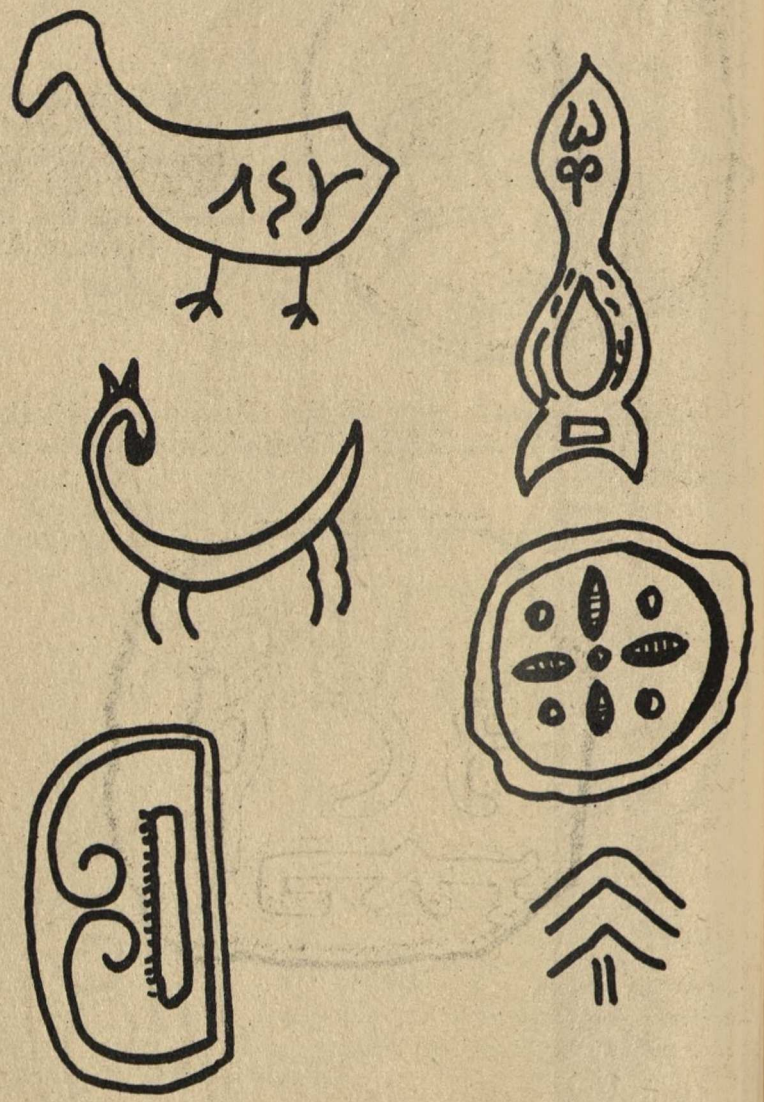

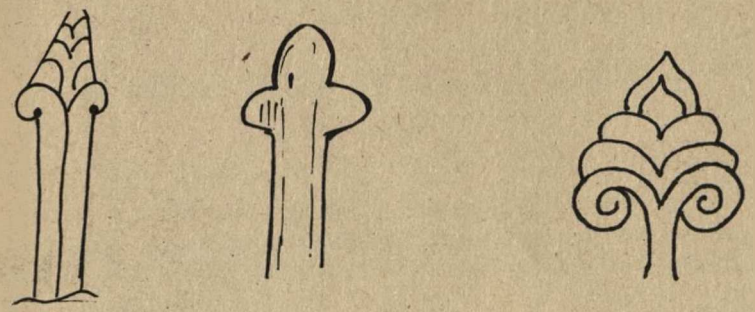

a b

Resim a : Oğuzlar sanılan "Şûl" (Çor) Türkleri M. 716'da Müslüman olunca Curcân-'ın kuzeyindeki Dihistan'da kalan gayr-i Müslim Oğuzlara karşı yapılan "Ribât Dihistân-" ın IX. yüzyıldan kalan kısımlarından olan "Şîr-i Kebir" türbesinin kubbe altı duvarlarındaki motiflerden ikisi. (Pugaçenkova'nın Daxistan adlı eserdeki resimden tarafımızca büyütülmüştür).

Resim b : Sivas, Çifte Minareli Medrese palmet örneklerinde. (Motiflerin benzerliği dikkati çekmektedir).

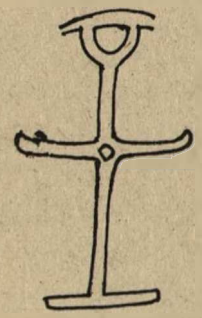

Resim: Kem bölgesindeki Suluk'da M. IX-X. yüzyıldan Kırgızlara atfediler. Kaya resimlerindeki alp tasvirinde atın sağ sağrısındaki şeklin büyütülmüşü. (Kislev, MIA, 9; E. Esin, levha XLVI/b).

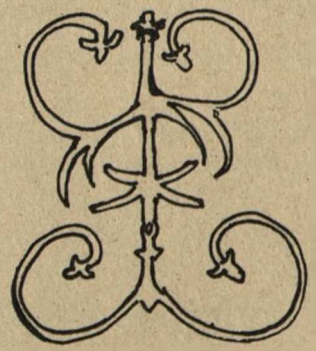

Resim: Zerefşan kıyısında Üsküdar'daki tahta mescidde, "Hâkânî Türk" devri tahta mihrabda bulunan motif. (Esin, Levha CVI'den büyütülmüştür.

ANADOLU'DA İMLER

ANADOLU HALI VE KİLİMLERİNDE İM'LER

iM kelimesi Divânu Lugâti't-Türk'de geçen orta Türkçe bir kelimemiz olup, "parola, orduda başbuğun askerler arasında silâh ve kuş adlarından birini belge olarak koyduğu kelimeler" mânâsına gelmektedir. Bu kelimeden:

imlelmek göz kırpmakla ve una benzer şeyle işmar olunmak(I, 296).

imlemek işmar etmek, işaret etmek, göstertmek(I,82,287,288,III, 84,295,310)

imleşmek işaretleşmek(I,242)

yimlemekbkz.**imlemek**

fiileri türetilmiştir.

Eski Türkçede **im** kelimesinin em gibi "ilaç" manâsına geldiği bilinmekle beraber, Orta Türkçede ne zaman ve nasıl anlam kaymasına uğradığı hakkında bilgimiz yoktur.

İm kkilemesi **DîvânuLugât't-Türk**'le aynı yıllarda kaleme alınmış olan **Kutadgu Bilig**'de de geçmekte, yalnız,

imlemek işaret etmek, göstermek

imi bir Aralarında gizli anlaşma olanların her biri,

imi bir etmek Birlikte hareket etmeyi gizlice kararlaştırmak şekillerinde kullanılmaktadır.

Eski Anadolu Türkçesi'nde (XIV. yüzyıl) "işaret, nişan, parola" manâsında kullanılan "im" kelimesi (bkz. Tarama Sözlüğü III, s. 2066) Anadolu ağızlarında da

im İşmar, işaret (Avşar, Daday) (H.Z. Koşay -İ. Refet Işıtman, Anadilden Derlemeler, Ankara 1932, s. 186 a).

im etmek belirtmek (Yenişar-Şarkikaraağaç-Isparta)(Derleme Sözlüğü, EK I, s. 4524 a)

şekillerinde kullanılmaktadır.

Anadolu'nun bazı yörelerinde "motif,. yanış" adıyla da bilinen "im" kelimesi, bugün sanat tarihçilerinin kullandığı bir terim-kelime olarak yerleşmiş bulunmaktadır.

***

Türk damgalarını incelerken pek çok ongun'un önce resim, sonra da birer piktogram olarak kullanıldığına işaret etmiştik. İşte, Orhun'dan Anadolu'ya uzanan zincirin, çeşitli yörelerdeki farklı fakat temelde aynı şekillerini bu im'lerle tanımlayabilmekteyiz.

Anadolu'nun hemen her köşesinde, halının yanında kilimler de büyük değer taşırlar. Renk ve Kompozisyonlarıyla, motiflerinin biçimileriyle ve *im (amblem veya damga) larıyla Anadolu kilimleri, genellikle göçebe hayatına uygun çadır, ev döşemesi ve tarım işçiliğinde kullanılabilecek niteliktedirler. Köy el sanatları gurubunu teşkil eden bu etnolojik malzemelrein yaratıcıları, Afşar, Türkmenler, Şavaklı ve Beritanlı Türkmenler, Yörükler; daha açıkcası, Anadolu'nun ovasında ve yaylasında yaşayan Oğuz Boylarıdır.

Anadolu'nun bağrında yaşayan göçebe aşiretlerinde kilimlere uygulanan renk ayırımı değişik özellikler taşırlar. Meselâ Türkmen, parlak kırmızı rengi kullanır. Yörük, koyu fes rengini seçer. Afşarlar ise gül kırmızıyı seçer. Türkmen'in sarısı ile Yörük'ün sarısı Afşarın yeşili ayrı ayrı tondadır,

Bu Türk boyaları, tabiî çevre, sosyal ve ekonomik şartlar, dinî inanç ve zorlamalara rağmen yüzyıllar boyunca aynı karakteri koruyabilmişler; gelenek ve göreneklerini zedelemeden sürdürmüşlerdir.

Afşar, Şavak ve Beritanlı Türkmenleri ve Cibiranlı kadının giyiminde, evini döşemede kullandığı kili, cicim(çecim), çul, zili ve çarpanalarda bu özellikler kolayca görülebilmektedir.

Anadolu göçerlerinde veya yarı yerleşik olanlarında, aynı dokuma tezgahı ve tekniği kullanıldığı halde, aşiretlere göre farklı kompozisyon, motif ve renk alameti görülür. Motifler arasındaki boşlukların düzeni, motiflerin yerleştirilmesi ve renklendirilmesi kendi karakterleri içinde şaşırtıcı derecede güzeldir. Bu konudaki çalışmalarıyla yakından tanıdığımız Yusuf Duru, derlemelerinde 3000'i aşan motifi

bölge, aşiret ve obalarına göre ayırdığını belirtmektedir[28] Durul'un beyanına göre, aynı motifin aşiretlere göre değişikbiçimilerde uygulandığı, keza renklendirmede de özellikler taşıdıkları anlaşılmaktadır.

Anadolu kilimlerinde, dokumalarında, şema motif ve kompozisyon ayrı biçimlerde görülmesi yöre farkına bağlanmaktadır. Mesela, Orta Anadolu Türkmeniyle Amik Ovası Türkmeni, Şavak Türkmeni, Beritanlı Türkmeni, Cibiran Türkmeni ve Ege Bölgesi Türkmeni arasında motiflerin biçimlendirilmesi farklıdır.

Bu bölüme ekli çeşitli cetveller ve alfabetik albümden de görüleceği üzere, Anadolu kilimleri, motif çeşidi yönünden çok zengindir. Bu motiflerin, yörelere göre de çeşitli adlarla tanımması ve kompozisyonların değişik şekilde yorumlanması, kilimlere ayrı bir mânâ vermektedir.

Yörük, Türkmen, Şavaklı, Avşar kilimlerinde görülen "KOÇ BOYNUZU" motifleri birbirinden ayrı biçimlerde olsalar bile, taşıdığı "mertlik, yiğitlik, cesaret" manâsında birleşmektedirler. Bu kompozisyonların motiflerinin değişik olması, kilimlerin tanınmasında başlıca âmil olmaktadır.

Afşar, Türkmen, Yörük, Şavaklı kilimlerinde ufak farklarla "uğur ve mutluluk" manâlarında kullanılan ve "ELİ BELİNDE" adı verilen motifler "Koç boynuzu" motifinin sitilize edilmiş şekilleri olup, ufak tefek farklarla "kız"a benzetilmişlerdir. Hatta, Eskişehir Yörüklerinde kullanılan "Kaküllü kızlar" motifinin "dedikoducu kadın"ı sembolize ettiği ifade edilmektedir.

Yine ekli tablodan görüleeği üzere kilimlerdeki hayvan veya "ayak,göz,taban, ağız, diş , boyun" gibi organlarını sembolize eden motifler de temel yapıları ile ayrı birer özellik taşırlar. Dokumalarda çoğu kez stilize hayvan figürleri sembol olarak kullanılmaktadır. Bu semboller, yerine göre güç, kuvvet, cesaret, bereket anlamlarını taşıdıkları gibi, istihza anlamını da taşırlar.

Bitki motiflerinden "çiçek, dal gözlü başak, yıldız çiçeği, yaprak, meşe yaprağı, toplu gonca" gibi motiflerin de "bereket ve bolluğu" sembolize ettiği görülür.

Yukarıda özelliklerini belirlemeye çalıştığımız Türkmen kilim

28 Y.Durul, Anadolu Kilimlerinin Teşhisi ve İmler, s.278-287.

"im"lerinden pek çoğunun Orhun Abidelerindeki damgalar ve Dîvânu Lugûti't-türk'deki Oğuz boylarının damgalarıyla büyük benzerlik gösterdiği tesbit edilmektedir.

Bu konuda çalışan uzmanların ifadelerine göre, "im"lerin tipine bakılarak kilimlerin tanınması ve incelenmesi çok kolay olmaktadır. İmler, kilimlerin Afşar, Yörük, Türkmen gibi büyük boy; Şavaklı, Beritanlı, Cibiranlı gibi aşiret ve oba, hattâ hangi aileye ait olduğunu göstermektedir.

ANADOLU KİLİMLERİNDE İMLER

KOÇ BOYNUZU	KULLANAN BOY VEYA YER
	YÖRÜK
	TÜRKMEN
	ŞAVAK (TUNCELİ KEBAN Yöresi
	'AVŞAR

KOÇ BOYNUZU	KULLANAN BOY VEYA YER
Gözlü Koçbaşı. Toplu Koçbaşı. Keçi (Teke) Koçlu yanış. Koçlu yanış Kız istemede kullanılan "koç" boynuzu motifi.	-KEBAN yöresi) SİNOP ve çevresi TUNCELİ-ŞAVAK (Koçlu yanış örnekleriyle dokunmuş bir halı Harput Saruhatun Câmii'ndedir.).

KOÇ BOYNUZU	KULLANAN BOY VEYA YER
	AFYON-EMİRDAĞ (TÜRKMEN)
	ESKİŞEHİR (YÖRÜK) (1,2,3,4,)
	SİVRİHİSAR (TÜRKMEN) (5,6)

ELİBELİNDE	KULLANAN BOY VEYA YER
	NİĞDE 1,2,3,:Yörük 4 :Türkmen (1:Ciftebelli Kız)
	GÜNYUZU (TÜRKMEN)
	AVŞAR(1,2,3,4,)
	NİGDE-BOR-ÇUKURKÖY(5)
	TUNCELİ (ŞAVAK)

ELİBELİNDE	KULLANAN BOY VEYA YER
	1. HATAY (TÜRKMEN) 2. BALIKESİR (YÖRÜK)
	ANTALYA 3.Yavuklu âşık
	KEBAN YÖRESİ (Elazığ ve Tunceli)
	ULUBORLU (Isparta) (4:Aman kız)

KİLİM İMLERİ	AİD OLDUĞU BOY
	DODURGA Damgası
	DÖĞER Damgası
	KEBAN YÖRESİ'ne ait bir damga
	ŞAVAK TÜRKMENLERİ Damgası (Titenik)
	BAYAT Damgası
	DODURGA
	ÇEPNİ
	ALAYUNT

KİLİM İMLERİ	AİD OLDUĞU BOY
	AFŞAR
	YÖRÜK
	KARABAĞ
	TÜRKMEN (2,3: Hatay)
	EVCİLER (Afyon)
	MUSLUCA

AVŞAR KİLİM İLMELERİ

MUT YÖRESİ YANIŞLARI

Yanış, kelime olarak Anadolu ağızlarının pek çoğunda "nakış", **yanışlamak** da "nakışlamak, nakış işlemek" manâlarında kullanılır. Yanış, daha çok kilim, ala çuval, kıl çuvalı, iteği, seccade, heybe, çorap gibi dokuma türlerinde görülür. Karşıladığı manâ bakımından "im" ile hiç bir farkı olmamasına rağmen, pek çok Yörük ve Türkmen oymağı "yanış" kelimesini tercih ederler.

"İm" kelimesi "Dîvânu Lugâti't-Türk'te geçtiği halde, "yanış" kelimesine yer verilmemiştir. Eski Anadolu Türkçesi metinlerinin taranmasıyla ortaya konulan "Tarama Sözlüğü"nde de "yanış" kelimesinin bulunmaması, bu kelimenin daha geç bir devirde ortaya çıktığını göstermektedir.

Bize göre kelime **yan** "yan" ve **iş** "nakış" kelimelerinden meydana gelmiş olmalıdır. Nitekim, **el işi** "nakış gibi kadınlara mahsus bazı sanatlar", **iğne işi** de "kasnak" manâlarına kullanılmaktadır.

Anadolu'nun pek çok yöresinde artık çorap, heybe, torba, kilim gibi el dokuma sanatları da kaybolup gittiği, bunların yerine fabrika işi olanları kullanıldığı için, her biri Orta Asya Türk kültürüne bağlı olan yanışlarımız da yok olup gitmektedir.

Köselerli, Ceritler, Tekeli, Bozdoğan, Kürkçü, Hacıahmetli, Demirkapı, Elbeyli (İlbeyli), Balabanlı, Menemenci, Bahşiş, Sarıkeçili, Genceli, Hacıhüseyinli gibi, bir kısmı halâ yarı yerleşik, Yörük oymaklarının yaşadığı Mut yöresinde araştırma yaparak, bu araştırmasını "Yanışlarımız" adı ile **Türk Dünyası Araştırmaları** (nr.34, Şubat 1985, s.130-150) dergisinde yayınlayan Mersin Halk Eğitim Merkezi Müdürü Hilmi Dulkadır, bu konuda şunları yazmaktadır:

"Anadolu'da ilk yerleşim alanlarının ovalık bölgelerde kurulduğunu biliyoruz. Oymaklar, yazın ovalara yakın yüksek yerlerde yaylamakta idiler. Bu husus Asya'daki hayvancılığa bağlı konar-göçer hayatın bir devamıdır. Konar-göçer hayatta eşyanın ham maddesinin tabiata bağlı kalması, eşyayı sınırlı tuttuğu gibi, yine bu hayata uygun biçimde doğurup geliştirmiştir. Yanışlarımız, bu seyir içinde Orta Asya'dan Anadolu'ya girmiş, asırlar geçmesine rağmen değiştirilmeden bir kalıp hâlinde muhafaza edilmiştir. Öyle ki, oymakların uzun yıllar birbirinden uzakta ya-

şamış olanlarında, yanışlarımızın aslının muhafaza edildiğini görmekteyiz. Yanış, Fransızca "motif" kelimesinin Türkçe karşılığıdır. Halı, kilim dokuması daha umumî bir şekilde dokumacılık ile ilgili çalışmalarda bu Türkçe kelimenin kullanılması yerinde olacaktır.

Usta-çırak ilişkisi içinde küçüklerin, anneleri ve ninelerinden, dokunurken takip ettikleri yanışlar hafızalarına yerleşmiştir. Istarın başına oturduklarında, ezberlerindeki bu yanışları kullanmışlardır. Esasen, bilinmeyen bir yanışın dokumaya yerleştirilmesi zor olduğundan zaman kaybı da fazla olmaktadır. Oysa, Türk kadınının içtimai hayatında zamana ihtiyacı vardır. Tin sayarak, yanış yerleştirmek uğraşamayacağı bir husustur.

Dokumalarımızda, sadace renk uyumu değişiklik göstermektedir. Bu husus, eşyada dokuyucunun kabiliyeti nisbetinde sanat değerini gösterir. Diğer bir mesele muhtemelen bölgelere yerleşmiş oymakların aynı yanışı değişik renklerle ortaya koymalarıdır ki, bu, o bölgede yetişen bitkilerden elde ettiği boyalardan kaynaklanır.

Yanışların, çeşitli dokumalarda kullanıldığını görüyoruz. Bir kaç yanış dışında her hangi bir türe (kilim, heybe, seccade, iteği vb.) has olanı yok denecek kadar azdır. Özü değiştirilmeden ebat olarak küçültme-büyütme yapılarak çeşitli dokuma türlerinde kullanılan bu yanışların tamamına yakını, yöremizde tesbit edilmiştir. Sunacağımız bu yanışların sadece isimlerini vermekle yetiniyoruz. Esasen her yanış okuma-yazma bilmeyen Türk kadının duygularının ıstara tezahürüdür. Hangi yanışın ne tür bir duyguyu ifâde ettiğini izah, artık mümkün olmamaktadır. Bu gün yanışların asıl adının dahi unutulmakta olduğunu görüyoruz. Bu gerçek, değişen içtimai yapının bir gereğidir. Kısacası, yanışlarımız üzerine her hangi bir yoruma gitmek için geç kalınmıştır. Bu konuda yapılacak ısrar, hatalı neticeler doğurabilir.

Hacıahmetli'de dokunan ve "kadın bastı çul" olarak da adlandırılan "boğazı armutlu kilim" tahlil edildiğinde, kilimin ve diğer bütün dokumaların dört kenarı bantlar hâlinde "kenar suları"yla çevrili olduğu görülmüştür.

Kilimin ortasındaki ana yanış, simetrik olarak genişler. Solda görülen üç adet "boğaz armudu" yanışı, diğer ana yanışların birbirinden ayrılmasını sağlar. Ortada kelebek (yıldız), uçlarında birer nokta hâlinde kullanılan "cındık" 7 adet üstte, 7 adet de altta olmak üzere "V", " ^ " şeklinde sıralanmış toplam 14 armut, kelebeği kalın bir

çizgi hâlinde çevreleyen "tahril" ve kelebekle tahril arasında kalan boşluklar da "döşşek" olarak adlandırılmıştır. Dokuyucu bu yanışların adlarını sürekli kullanmak zorundadır. Zira, başka bir dokuyucu kendisine yardım ediyorsa ve yanlışlık yapmışsa, bu isimleri söylemek suretiyle hatanın nerede yapıldığı gösterilmektedir"..

H.Dulkadır, ayrıca, deli zili kilim, sarı çatma kilim, eli böğründe, goltuğu bohçalı, küpe, boynu eğri, heykel, boncuklu, eşek dişi, saksağan, koleder, sındı kulpu, pürlü yanış, bıtırak, turunç, sarı yanış, köpen yanışı, sarılı yanış, kilim ayağı, aslan ağzı, kıvrım, Goçali, aklı yanış, maya gözü, parmak, kıvrımlı veya pense, farda (ferdâ), yarım tarak saksağan, koç boynuzu, kurbağacık, çilgilli yanış, tazı kuyruğu, sızgıç, yöröv farda (yörev "ters"), çubuk, kutu suyu, sığır sidiği, çakmak, oyulgama, karagöz küstü, yar yara küstü, boynu eğri, ala boncuk, eli belinde, eğer kaşı, mor kulak adlı yanış adlarını vererek tariflerini yapmaktadır.

MUT YÖRESİ YANIŞLARI

boncuklu

aklı yanış

boynu eğri

ala boncuk

çakmak

aslan ağzı

çingilli yanış

bıtırak

eli belinde

döşek, bkz. eğer kaşı

çubuk

eğer kaşı

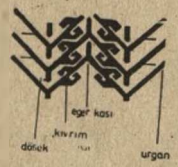

eşek dişi, bkz. sinek kanadı

farda

goçali (Koç Ali)

heykel

karagöz

kıvrım

kıvrımlı (veya pense)

keklik ayağ

kilim ayağı

parmak

pürlü yanış

saksağan

sarı yanış

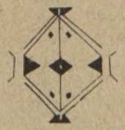
sarılı yanış

sığır sidiği

sındı kulpu

sızgıç

eşek dişi
sinek kanadı

koç boynuzu

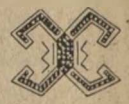

koledor

köpen yanışı

kurbağaçık

kutu suyu

küstü

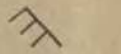

maya gözü

morkulak

uyulgama

tazı kuyruğu

turuç

varım tarak saksağan

var yara küstü

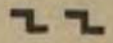
yöröv farda

HARMANDALI OBASINDA KİLİM YANIŞLARI1

Sinek yanış

Çadır tokmağı yanışı

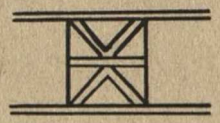

Gül Yanışı

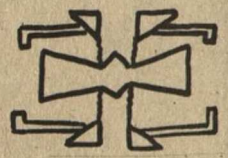

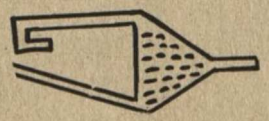

Kelebek Yanışı

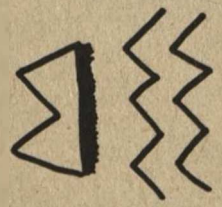

Keten yemiş

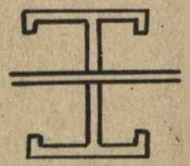

Çakmak yanışı

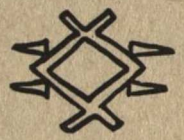

Gül yanışı

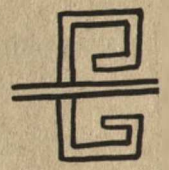

Çakmak yanışı

Yay yanış

Karnı yarık

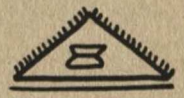

Bıtrak yanışı

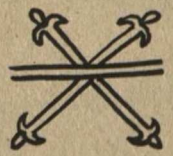

Çifte yay yanışı

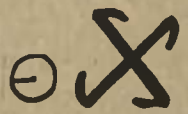

Çıgırgan yanışı

Resim: A.R. Yalgın, Cenupta Türkmen Oymakları II; Ankara 1977, s. 461-462.

ANADOLU KİLİM İMLERİNDEN ÖRNEKLER

Akrep

Akrep ayağı

Ayı taban

ı Ayna

Ayrık bacak

Benekli Muska

Bulkağı

Bulut ve yıldız

Çakmak

Çapraz

Çengelli çapraz

Çiçek

Dal

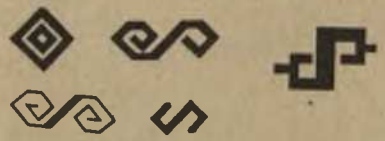

Deve boynu

(Şavak Kilim Motifi)

(Şavak kilim motifi)

Dikenli Kıvrım

Dikmeli çapraz

Dikmeli susma

Gözlü başak

Gözlü saç bağı

İçe çengel

İçe kıvrım

Ip Büken

İp susması

Karnıyarık

Kartal

Kaz ayağı
(Yüze çengel)

Köpek

Kurt ağzı

Kurt izi

Kuş

Meşe yaprağı

muska

Muskalı

Muskalı köşek

Nik

Öküz gözü

Parmaklı kaz

Saç bağı

Sıçan dişi

Sırta kıvrımı

Sinek

Susma

Tarak

Tavuk

Ters yanış

Tırnak

Toplu çengel

Toplu yanış

Toplu Yonca

Yağlı kara

Yaprak

Yayla yolu

Yılan

Yıldız

Zülüf

Zülüflü yanış

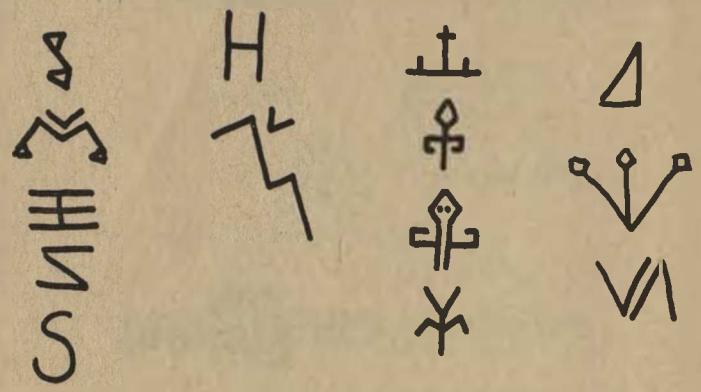

resim girecek

Resim: Beğce'de dursun Bey Câmii'ndeki kilimlerde görülen "damga" motifleri. (A.R. Yalgın,**Türk Damgaları**,s.47).

Şavaklı kilim motifi

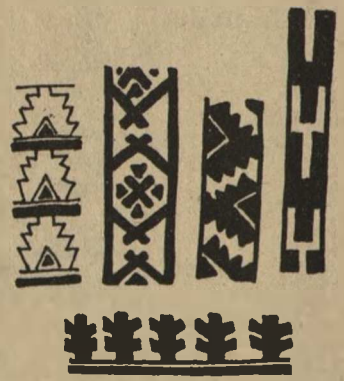

Uluborlu yöresi (Isparta) kilim motiflerinden.

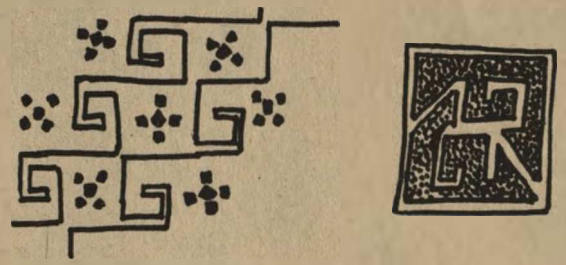

Resim: XVI-XVII. yüzyıl Yörük halısında desenler

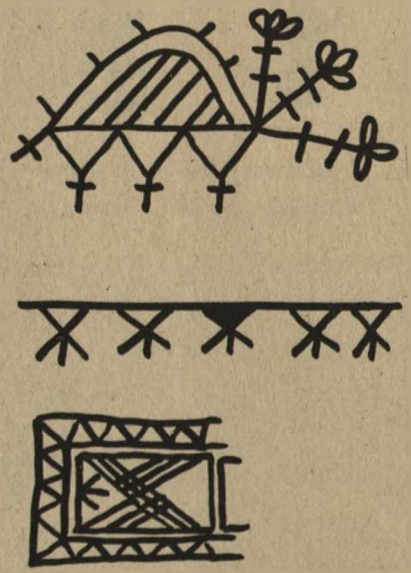

Resim: Şavak Türkmenlerinin keçe motiflerinde.

Un çuvalı üzerinde bereket motif. (Uluborlu-Isp.)

Sivrihisar kadın çorabı motifi.

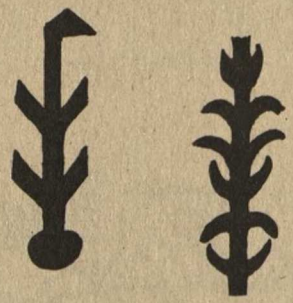

XVIII. yüzyıl Kafkas halıcılığındaki

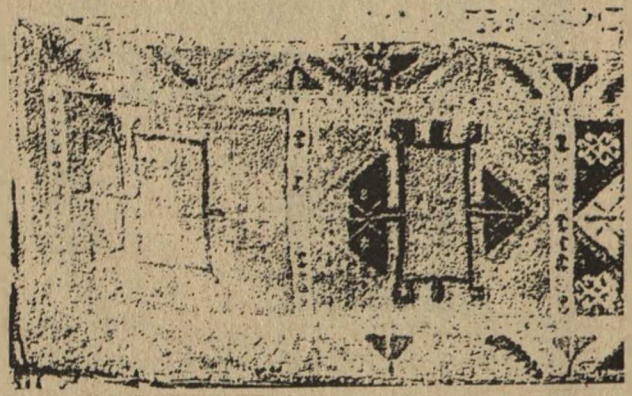

Resim: Şavak halısı (Fatmalı köyü).

Ara bordürlerde "Bukağı", esas bordürde kırmızı zemin üzerine "meşe yaprağı" ve "dal" örnekleri görülür.

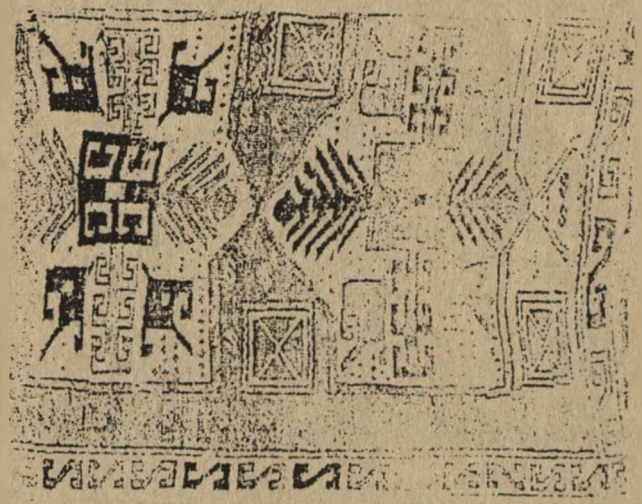

Resim: Şavak halısı (Sarıhatun Câmii-Harput)

Toplu kanca, korap ayağı, kartal, serpme benek, köşeli dolgu (S), çakmak ve hayat ağacı motifleri görülür.

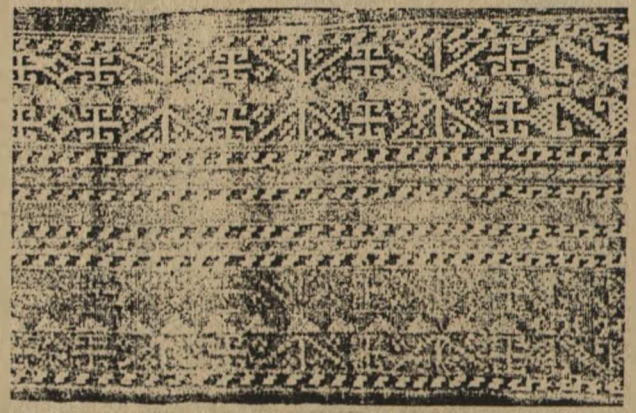

Resim: Şavak kilimi (Çemişgezek-Akkuri Köyü) Tırnak, dikmeli çapraz, dikenli kıvrım motifleri görülür.

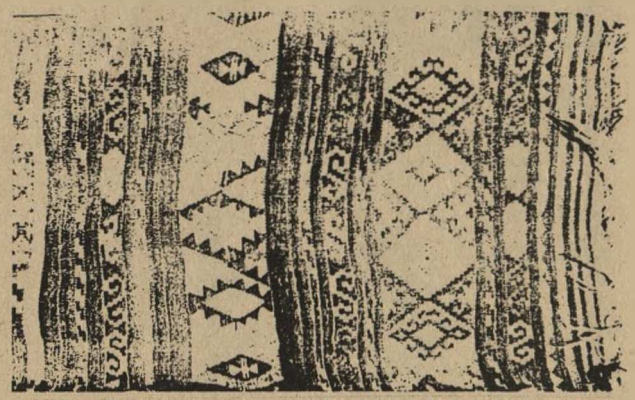

Resim: Kilim (Çemişgezek-Tunceli) Ayı tabanı, deve boynu, dikmeli susma, tırnak, sıçan dişi motifleri görülür.

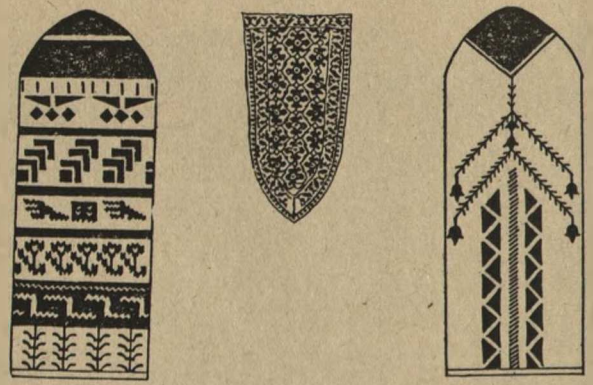

Resim: Çeşitli motiflerle süslü Türk çoraplarından örnekler. (Soldaki çorapta Bayat damgasına benzeyen lâle motifleri, sağdaki çorapta, topukdan konca "pençe, sandalya, kuş, kafes, kırma akıtma ve selvi motifleri dikkati çekmektedir.

Resim: Türk çoraplarında görülen "Damga" motiflerden birkaçı: soldan sağa: çakmak, çulluk burnu, minâre, koç boynuzu, bülbül gözü, koyungözü, eli bögründe, yar tabanı, selvi, arı).

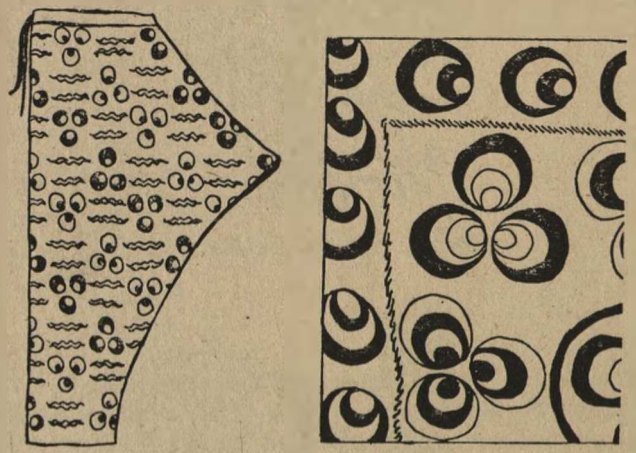

Resim: Çintamanı nakışlı bir don. (Topkapı Sarayı Müzesi)

Resim: Çintamanı nakışlı çamaşır bohçası köşesi.

Çintamanı, kumaşlar ve giyim eşyası üzerinde kullanılmış olan bir işleme motifinin adıdır.

Buddha tasvirlerinin alnında güneş ve ayı temsil eden bir kurs (daire) resmedilir ve Budist âleminde bu kursa "taman" adı verilir. Kudsiyet manâsı taşıyan bu "taman" ilham alınarak Türk kumaşlarına motifler yapılmış, adına da Çin'den geldiği için "ÇİNTAMANI" (Çintamanı) denilmiş, fakat zamanla Çintamanı şeklinde telâffuz edilmiştir.

ğin etrafında aynı yönde kıvrılmış dallardan teşekkül etmiştir. Bu dalların üstünde de yine çiçekler, tomurcuklar, yapraklar bulunur ki motifin görünüşü bir çarka, fırıldağa benzer. Eskiden tek rakamlarda bir uğur görüldüğü içindir ki çarkıfeleğin göbeğindeki çiçeğin yaprakları ile çark dalları hemen daima tek rakam üzerine yapılırdı.

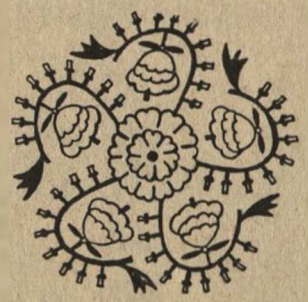

Resim: Çarkıfelek işleme.

Çintamanı nakış motifinin esası, ikisi altta ve biri üstte üç kurstan mürekkeptir, şöyle ki: her kurs, iç kenarlarında birleşmiş iç içe iki veya üç kurstan teşekkül eder ve bu kursların kenarları iki veya üç hilâl şekli verir. Ayrıca Çin ejderhâsı da üsluplaştırılmış, **dalgalı iki** çizgi hâlinde ifâde edilmiştir. Bu çizgiler çifter çifter kursların arasına serpiştirilmiştir. Bazen de içleri hilâlli üç kurs, üsluplaştırılmış Türk çiçek motifleri arasına konulur.

Bu kurs işlemelerde "uğur" görüldüğü, kazaya-belâya karşı koruyucu bir tılsım bilindiği için özellikle erkek iç çamaşırlarına, iç donlarına, çamaşır bohçalarına ve gömlek üzerlerine işlenmiştir. Bazı araştırıcılar, Çintamanı nakışların daha ziyade iç donlarına işlenmesini, bu tılsımlı motifin zürriyet üzerinde müessir olduğu inancına bağlamaktadırlar.

Bir işleme ve oya motifinin adı olan "çarkıfelek", çiçek bir göbe-

Resim: Saz Sapı Desenleri

Resim: Ud Sapı ve Kanun Yanı Desenleri

NAZARLIK

Nazarlık, Arapça "**nazar**= 1. bakma, göz atma; 2. düşünme; 3. iltifat, teveccüh; 4. göz dikme, göz değmesi; 5. itibar, bir türlü kabul etme; 6. ind, yan, nezd" Türkçe **-lık** ekinden meydana gelmiş bir isim olup, "nazar değmesine karşı kullanılan boncuk, ot vesaire" manâsına kullanılır.

Anadolu Türkü'nün olduğu kadar Türk dünyasının hayatına girmiş olan nazarlık, kökü şamanizme dayanan ve "kötülüklerden, kötü ruhlardan, kötü gözlerden" korunmak için, çocukların genellikle omuz ve göğüslerine, evlerin saçak köşelerine, un ambarlarına, petek üzerlerine takılan veya işlenen şeylerdir. Burada "şey" kelimesi manâyı geniş tutmak için bilhassa kullanılmıştır. Çünkü, nazar değmemesi için kullanılan malzeleler çok çeşitli olup "sarmısak, üzerlik otu, yengeç kolu, deniz kabuğu, küçük kaplumbağa kabuğu, istiridye ve midye gibi deniz hayvanları kabuğu, ayı veya kurt dişleri, her çeşit düğme, kırık gaz lâmbası" ve adını sayamadığımız malzemelerdir. Eskiden bu malzemeler, bizzat toplanarak bir araya getirilir ve uygulanırdı. Günümüzde başlı başına bir "nazarlık sanayii" gelişmiş, yukarıda sıraladığımız malzemelerin pek çoğu plastik veya camdan yapılarak vitrinlerimizi süslemiştir. Yer yüzünde hemen hemen pek çok insan "kötü ruhların" varlığına inandığı gibi, bazı insanların da gözleriyle **kötülük** saçtıklarına inanır. Kötü gözlerden korunmak için yapılan pratiklerden birisi, köz üzerine "üzerlik otu" atarak tütsülenmektir. Ayrıca "kurşun dökerek" de nazardan korunulacağına inanılır. Bu tür pratik uygulamaların yanında en kolay olanı, yukarıda da bahsettiğimiz gibi, vücudun sağ veya sol omuz köşesine, çengelli iğne ile, **mavi boncuk** takmaktır. Mavi renk genellikle "kem gözlerden" korunmak için takılır. Anadolu'nun pek çok yerinde "mavi gözlü" olanların nazarlarının değeceğine inanıldığı için maviyi maviyle nötr hâle getirmek için olsa gerek, mavi boncuk kullanılması yaygındır.

Mavi boncuklar çeşitli ebatlarda olup, ortalarında mutlaka "göz" şeklinde, beyazla işlenmiş, motifler bulunur2

Nazarlıkların tipi bakımından bizi ilgilendirenleri "damga" şeklinde olanlarıdır. Ekteki cetvellerden de görülecegi üzere, uygulamada kullanılan şekiller gelişi güzel seçilmiş, manâsız birer piktogram değildir. Her birinin tarihî bir özelliği, kökü tarihin derinliklerine uzanan birer mâzisi vardır. Bu şekiller incelendiğinde, pek çoğunun Orhun âbidelerindeki harf veya damgalarla, Oğuz boyu damgalarına benzedikleri görülecektir. Meselâ, Türkmenler'in "uğurlu" manâsını verdikleri ve bir kilim "im"ine benzeyen nazarlık, daha çok "koç başı" motifini sembolize etmektedir. Tunceli'nin Çemişgezek-Fatmalı köyünde peteklerin üzerine işlenen nazarlık, "üç benek ve ona beş çengelden" meydana gelmiş olup, "üreme" manâsınadır. Elazığ'ın Palu ilçesi Haraba köyünde yine petek üzerine uygulanan "im"in Orhun âbidelerindeki "iç" okunan hece harfi ile aynı olduğu, çevresindeki dairenin sonradan eklendiği, görülür.

Bu tür motiflerin dışında, nazarlık imi olarak kullanılan imlerin, Türk halı ve kilimlerinde yaşayan damgalara benzemesi üzerinde durulması gereken bir konudur. Türk halkı, atalarından miras kalan bu "damga"ları, halı ve kiliminin; çavul, heybe ve torbasının üzerinde yaşatmakla kalmamış, kökü şamanizme dayanan nazarlık uygulamasında da kullanmıştır. Avşarlar'ın "kem göz" için kullandıkları nazarlık iminin, Altunordu payzasına benzemesi bir tesadüf değildir.

NAZARLIK İMİ	MANASI	KULLANAN BOY VEYA YER
	Parmak	TOKAT
	Kadım kem göz	
	Kem göz	AVŞAR
	Kem göz	AVŞAR
	Göz	1. Trabzon 2. Aydın
	Göz	Antalya (1,2,3,)
	Gözlü	Elazığ- Keban

NAZARLIK İMİ	MANASI	KULLANAN BOY VEYA YER
	Göz	Mersin-Mut
	Göz	
	Göz	
	İçiçe kirpik	Tokat-Yörük

NAZARLIK İMİ	MANASI	KULLANAN BOY VEYA YER
	Uğurlu	TÜRKMEN
	(Üç benek na zarlık ve ona bağlı beş çengel.) Üreme (Peteğin üzerinde)	Tunceli-Çemişgezek-Fatmalı Köyü.
	(Güneş gülü ve adam.) Sağlık ve uğur (Un ambarında)	"
	Uğur ve koruyucu	Elazığ- Palu-Haraba Köyü

NAZARLIK İMİ	MANASI	KULLANAN BOY VEYA YER
	Adam (bu figür güneş gülünün solunda kullanılır; kuvvet ve erkek-lik sembolüdür) (Un ambarında)	Tunceli- Çemizgezek-Fatmalı köyü.
	Saadet ve bereket (peteğin üzerinde)	Elazığ-Palu-Gülüşkür Köyü.
	(Benekli susma) Uğir, nazarından koruma, bereke	Yarımca Köyü
	(Güneş gülü) Çoğalma ve saadet.	Fatmalı köyü

NAZARLIK İMİ	MANASI	KULLANAN BOY VEYA YER
	Bereket (Peteğin üzerinde)	Fatmalı Köyü
	Uğur, bereket (Peteğin üzerinde)	Elâzığ- Palu-Yarımca köyü
	"	"
	Uğur, Bereket (Peteğin üzerinde ve duvar süslerinde.)	Fatmalı köyü ve civarı.
	(Beş benek) Bereket	Oğuzlar köyü.

TUNCELİ-ÇEMİŞGEZEK-FATMALI ve OĞUZLAR KÖYLERİ İLE ELAZIĞ-PALU-HARABA, GÜLÜŞKÜR (MURATBAĞI) ve YARIMCA KÖYLERİNDE PETEKLER VE DUVAR SÜSLERİNDEKİ İMLER:

Bu yörede topraktan yapılan petekler ile buğday saplarından yapılma duvar süslerinde görülen imler, genellikle nazara karşı kullanılmaktadır. Her imin bir manâsı olduğu gibi, Oğuz boylarından birisinin damgasına da benzediği için konumuzla yakından ilgilidir. Bu imlerin manâları sırasıyla söyledir:

A. Üç benek nazarlık ve ona bağlı beş çengel: **ÜREME** anlamına gelmektedir. Orhun âbidelerinde görülen ş ( ) harfine benzemektedir. Ondan farkı, fazladan üç beneğinin bulunmasıdır. Ayrıca "Târîh-i Âl-i Selçuk"taki Yazır damgasına benzemektedir.

B. Güneş gülü ve adam. Özellikle un anbarlarında kullanılan bu şekiller **SAĞLIK** ve **UĞUR** ifâde etmektedir.

C. Palu, Örencik, Haraba köyünde bir evde görülen bu işâret **UĞUR** ve **KORUYUCU** anlamına gelmektedir. Orhun âbidelerindeki iç okunan ( ) şekle benzemektedir. Ondan farkı aşağı kısmında bir yuvarlağın bulunmasıdır.

Ç. Adam: Genellikle güneş gülünün solunda kullanılan adam figürü, **KUVVET** ve ERKEKLİK sembolüdür. Güneş ise **ÇOĞALMA** ve **SAADET** ifâde eder.

Gelinler böyle imleri bulunan un anbarlarından aldıkları un ile ekmek yapıp yiyerek erkek çocuk doğuracaklarına inanırlar.

F. Yanyana yarım dairelerden meydana gelen bu im, SAADET, BEREKET ve **ÜREME** anlamına gelir.

E. Benekli susma adı verilen bu im, **UĞUR, NAZARLARINDAN KORUNMA** ve **BEREKET** anlamlarına kullanılmaktadır. "Târîh-i Âl-i Selçuk"taki Yazır boyu damgasına benzemektedir. Ondan farkı, çaprazın üstündeki fazla uzantı ve iki benektir. Bu fazla uzantı da, benekler çıkarılırsa, Orhun âbidelerindeki iç okunan işarete benzemektedir.

F. Güneş gülü. **ÇOĞALMA** ve **SAADET** anlamına gelir.

G. Hayat Ağacı ile **Divânu Lugâti't-Türk**'teki Avşar boyu damgasının ters çevrilmiş şekline benzeyen bu imler, **BEREKET** sembolü olarak peteklerde kullanılmaktadır. Bu imlerin sihrî kuvveti sayesinde

arıların fazla bal yapacağı ve peteğin kötülüklerden korunacağına inanılmaktadır.

G. Petekler üzerinde **UĞUR** ve **BEREKET** sembolü olarak kullanılan bu imler, Dîvân u Lugâti't-Türk'teki Dodurga (Tuturga) boyunun damgasına benzemektedir.

İ. Petekler üzerinde **UĞUR** ve **BEREKET** sembolü olarak kullanılan bu im, "Târîh-i Âl-i Selçuk"taki Kara Evlü ile Çebni boy damgalarına benzemektedir. Onlardan farkı, fazla olarak biri kapalı, ikisi açık benek ile açık benekleri birbirine bağlayan bir çizginin bulunmasıdır.

J. UĞUR ve BEREKET anlamına gelen bu im, buğday saplarından yapılma duvarlarda süs olarak kullanılmaktadır. Şeklin içindeki petekler ve peteklerin üzerindeki içi boş noktalar dışında, şekil "Târîh-i Âl-i Selçuk"taki Yazır boyu damgasına çok benzemektedir.

İ. Beş benek: Yusuf Durul, bu işaretlerin "Fatma ananın parmak uçlarının ifâdesi olması muhtemeldir" demektedir. İslâmî inanca göre "Fatma Ana"nın eli **bereket** ve **bolluk** ifâde eder. Bu şekiller de aynı manâ için yapılmıştır.

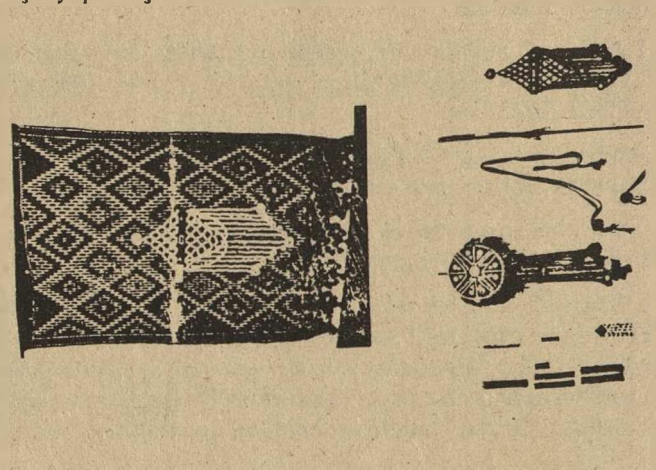

Resim: Nazarlık için kullanılan üzerlik otundan yapılmış nazarlıklar.

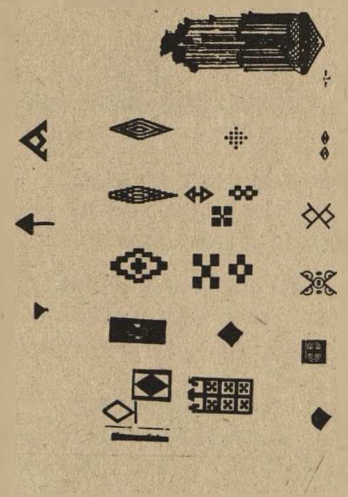

Resim: Çeşitli nazarlık imleri

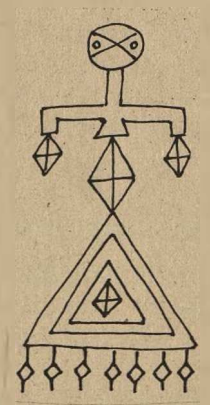

Resim:Ankara, Çubuk'ta "Kandilli" adı verilen saman çöpünden nazarlık.

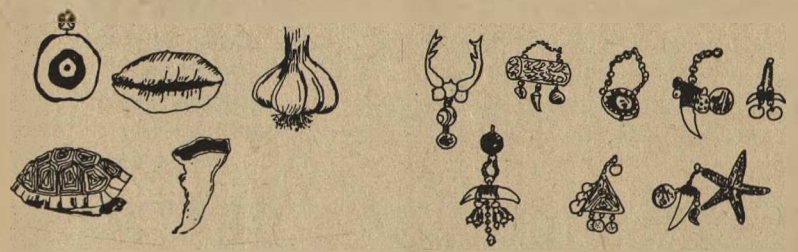

(H.Z. Koşay. **Makaleler ve İncelemeler,** Ankara 1974, s. 204).

resim girecek

Resim: Pratikte kullanılan yengeç ayağı, kurt dişi, istiridye kabuğu, deniz yıldızı, küçük kaplumbağa kabuğu, sarımsak ve göz boncuğu.

ANADOLU'DA ENLER

"EN" ADI ÜZERİNE

"En" adına, Köktürk yazısıyla yazılmış olan **Irk Bitig** adlı kitapta rastlıyorsak da H.N.Orkun bunu "metinde kendisinden sonra gelen **man** sözünün tesiriyle **an** olmuştur" diye açıklıyor ve aslının **an**, manâsının da "av hayvanı, avlanmış hayvan" olduğundan bahsetmektedir.

Daha sonra Kutadgu Bilig'de gördüğümüz **eng** kelimesi "yüz, yanak, damak" manâlarına gelmekte (333, 453, 477, 498, 954, 1100 vb. beyitler), **eng urmak** şeklinde yardımcı fiille de kullanılmaktadır.

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde **en** ve **en yeri** olarak "mafsal, oynak yeri, bitişik iki şey arasındaki çizgi, büküm yeri" manâlarında kullanılmaktadır (bk. **Tarama Sözlüğü**, c.III, s.1477-1479).

Bu manâlardan "bitişik iki şey arasındaki çizgi" olarak belirtilen manâsı Anadolu ağızlarındaki manâsına uygun düşmektedir. Çünkü, Anadolu'nun özellikle Doğu ve Güney yörelerinde hayvanın, daha açıkçası koyun ve keçilerin kulaklarını "keserek, delerek veya çenterek" yapılan işarete " **en**" (**en** ve **enek**) denilmektedir. Derleme Sözlüğü'nde (bk.c.V, s.1742-1743) her ne kadar "hayvanlara veya eşyaya vurulan damga, işaret" manâsı verilmişse de tarifteki "keserek, çenterek veya delerek" ifâdelerinin eksikliği açıktır.

Elâzığ yöresinde "kırtik" (Baskil-Şahaplı köyü), Bingöl yöresinde "Kertik" (Karlıova-Cibran aşireti) şeklinde söylenen kelimeler de "en" ile aynı manâyı paylaşmaktadır. Bunlardan farklı olarak Elazığ'ın Keban'a bağlı Büklümlü köyünde kullanılan "dırow" kelimesini de belirtmek gerekir.

"En", yukarıda da bahsettiğimiz gibi, koyun veya keçilerin sağ veya sol veya her iki kulağının bıçakla kesilerek, çentilerek ve oyularak yapılan işarete verilen addır. Bundan maksat, her hangi bir aileye ait koyun veya keçilerin ötekilerle karışmasını önlemektir. Enler sürü sahibi ailelerin bir nevi "damgası"dır. Damgalardan farkı, fazla bir şekle sahip olmamalarıdır.

"En" aynı şekilde ve aynı anlamda Karaçay-Malkar Türkleri ile Kırgız Türkleri arasında da kullanılmaktadır.

M.Räsänen'in etimolojik sözlüğündeki **enle** ilgili bilgiler ise şöyledir:

*än: AH **än** "yanak", mtü. (=Orta Türkçe)**äñ** (Br. an) "Wange", IM **eñ** "yanak", çağ. **ıñ**; ?az. **äng** "die Seiten des Unterkiefers", uig. (Caf.) kom.çağ. **äñäk** "Kinn", AH. **änäk** "çene", osm. **änäk, änä**, oir. häk. usw. **ä**, kzk. tob. **iäk** "Kinn", käz. **ijäk, ejäk** id., şor. **ıg-ı** "die Kiefer" leb. **änäk** "Türpfosten", tub. **änäg**, tel. **änägä** id (EWT, 45/b).

Bu açıklamadan da anlaşılacağı üzere, "EN" kelimesi küçük anlam farklılıklarıyla bütün Türk dünyasında kullanılmaktadır.

***

"DAĞ VE DAĞLAMA" KELİMELERİ ÜZERİNE

"Dağ" kelimesi Türkçe Sözlük'te; 1. kızgın bir demirle vurulan damga, nişan, 2. iyileştirmek için vücudun sayrılıklı (yâni hastalıklı) bölümünde kızgın bir araçla yapılan yanık) (s.263) manâlarıyla verilmekte ve Farsça'dan Türkçe'ye geçtiğine işaret edilmektedir. Kelimenin ayrıca, **dağlama, dağlamak, dağlanmak, dağlatmak** şekillerinde Türkçe'de kullanıldığını bilmekteyiz.

Anadolu ağızlarında:

dağla: Lehimci havyası (Afşin-Mr.)

dağlağ: 1. Damgalanmış koyun, keçi (Gülabi-Yz.), 2. damga (Gülabi-Yz.),

dağlağu: Ütü (Karacabey-Brs.),

dağlamak: Yağı tavaya koyup kızdırmak (Kırşehir köyleri),

dağlanmak: Haşlanmak (Nefsiköseli-Görele-Gr.),

şekil ve manâlarında kullanıldığı Türk Dil Kurumu'nun yayınladığı **Derleme Sözlüğü**'nde belirtilmektedir.

Fakat, Derleme Sözlüğü'nde geçmeyen

dağ: Koyun veya keçiye dağlanarak vurulmuş işaret (Şavak aşireti-Tn.; Van yöresi; Şahaplı köyü -Baskil- El.),

dağme: Koyun veya keçiye dağlanarak vurulmuş işaret (Sırımlı köyü-Özalp-Vn.),

kelimelerini de buraya ilave etmek gerekir.

Ancak, yöreden tesbit ettiğimiz bu iki kelimeden **dağme, damga** kelimesinin metathese (göçüşmeye) uğramış şekli de olabilir:

Tü. **tamga > damga >** (**-mg- ~ -gm-** ile) **dagme/dağme**.

ANADOLU'DA "EN"

Bu gün Anadolu'nun pek çok yöresinde, eskiye göre küçük baş hayvan sayısı azaldığı için, kalabalık sürü sahibi olanların sayısı da azdır. Hayvancılık daha çok Doğu Anadolu'nun Kars, Ağrı, Erzurum, Van, Tunceli, Bingöl, Elazığ yörelerinde; Güney Doğu Anadolu'nun da Diyarbakır, Urfa civarında, ihracata yönelik olarak yapılmaktadır. Bu bakımdan, eski Türk göçebe hayvancılık geleneğinin ve bu geleneğe bağlı olarak folklorunun izleri gün geçtikçe silinip gitmektedir.

Rahmetli Ali Rıza Yalgın'ın bundan 40-45 sene önce Toroslar'da tesbit ettiği pek çok tarihî ve folklorik bilgiyi teyid edecek izlere rastlamak çok zordur. Gerçi, Toroslar'da koyun ve keçi besleyen Türkmenler hâlâ bulunmakta ise de, büyük çoğunluğunun ekonomik sebeplerle şehir merkezlerine inmelerinden dolayı sayıları pek fazla değildir.

Doğu Anadolu'daki durum da aynıdır. Sürü sahibi pek çok Beritanlı ve Şavaklı Türkmen, hayvanlarını satarak başka işlere yönelmişlerdir. Sahada yaptığımız araştırma gezilerinde, çadırların ve sürülerin eskiye oranla daha azaldığını tesbit ettik. Göçebe hayvancılığı sürdürmeye çalışan Beritanlı, Şavaklı, Cibiranlı, Sarıcanlı gibi Türkmenler de göçebeliğin artık iyice zorlaştığını ve otlakların azalmasından dolayı hayvanların da azaldığını söylemektedirler.

Köylerde de artık eskisi gibi çok sayıda hayvanı bulunan köylü azalmıştır. Herkes ihtiyacına yetecek kadar koyun, keçi ve inek beslemekte, ihtiyaç fazlasını pazarlamayı düşünmemektedir. Hayvanların azalmasından dolayı, biribirlerine karışması ihtilmali de ortadan kalktığı için, genellikle "en" yapılmamakta, bu iş boyalarla veya boncuk, hathatik (bir tür nazarlık) gibi aynı zamanda nazarlık vazifesi gören takılarla halledilmektedir.

Doğu Anadolu bölgesinde yaptığımız araştırmalarda, bu konuda elde ettiğimiz bilgiler, anlatanların "hatırladığıma göre" veya "eskiden şöyle yapardık" şeklindeki ifâdelerine dayanmaktadır.

Eski bir Türk göçebe geleneğine dayanan "en" uygulama ve işaretlerinin vakit geçirilmeden sistemli bir şekilde toplanıp yayınlanması gerekmektedir.

VAN YÖRESİ:

Bu yörede yapılan enler değişik bir görünüm arzetmektedir. Yapılan uygulamalar şu şekildedir:

1. Kulakta delik veya kesik :

2. Kulakta dağlama :

3. Burun üstünde dağlama :

4. Yanakta dağlama :

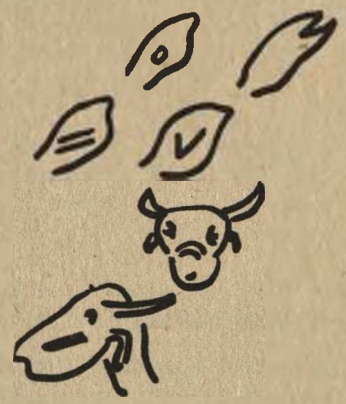

Kulağa delik açmak veya kesmek için genellikle bıçak kullanılır. Hayvan sahibi, atalarından kendisine miras kalan "en"i hayvanın kulağına bu şekilde uygular.

Dağlama, şekil verilmiş bir demir çubuğun kızdırılarak hayvanın kulağına, yanağına veya burnunun üstüne bastırılmasıyla yapılır. Bu işarete **dağ** veya **dağme** (dağma damga Eski Türkçe: tamga) adı verilir.

***

MUŞ YÖRESİ:

Muş yöresinde de Van yöresinde yapılan uygulamanın aynı olduğu görülür. Yalnız, bu yörede, kulağa yapılan en işaretine "KUPA" adı verilir.

Genellikle büyük baş hayvanların alnına ve koyun, keçi gibi hayvanların da burunlarının üstüne kızgın şişle yapılan işarete "CIZIK DAMGA" denilmektedir. Kelime, Türkçe **çiz-** fiiliyle ilgili olup, **+ik-** ekiyle isim yapılmıştır. **Çizik** kelimesi "çizilmiş, çizmekten hasıl olan iz, hat, yol" manâsında kullanılmaktadır.

Resim: Kupa adı verilen en'ler

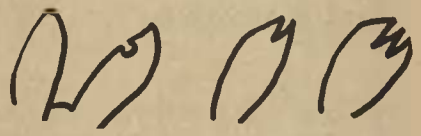

Resim: Alında ve yanakta "cızık damga"

BİNGÖL YÖRESİ:

Bingöl'ün Karlıova ilçesine bağlı köylerde yaşayan Cibiranlı Türkmenleri, kulakta kesilerek yapılan "en" işaretine "KERT" adını vermektedirler. Bu yörede de **kert**, bir veya her iki kulağa da yapılır. Uygulamada genellikle bıçak kullanılır. Diğer yörelerde olduğu gibi, her ailenin "kert"i birbirinden farklıdır.

Kert adı, Türkçe "kertmek" fiiliyle ilgili olup, bu fiil "çentmek, hafif gedik ve çentik yapmak, nişan yapmak" manâlarında kullanılmaktadır.

Büyük baş hayvanların yanağına kızgın demirle vurulan işarete de, Van yöresinde olduğu gibi **dağ** ve **dağme** adı verilir. Cibiranlı Türkmenleri'nin kullandığı **dağme** işaretleri ailelere göre biribirinden farklı olup, eski Türk damgalarına benzemektedir.

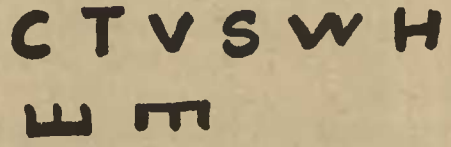

Resim: En çok kullanılan Cibiranlı damgaları.

AĞRI YÖRESİ:

Ağrılı öğrencim Fehmi Ergül'ün verdiği bilgiye göre, Ağrı'nın Diyadin ilçesinde, koyunların kulak ve suratlarına mal sahibinin isminin baş harfi yazılarak, kime ait olduğu belirtilir.

Yörede, bu işaretlere **döröf veya dağ** adı verilir.

Köylerde ise hayvanın alnına bir çizgi konur.

Ağrı yöresinde kullanılan döröf adının Elazığ-Keban yöresinde kullanılan dırow adı ile aynı olduğu, yalnız fonetik bakımdan değişikliğe uğradığı görülmektedir.

KARS-ÇILDIR YÖRESİ:

Çıldır yöresinde küçükbaş hayvanların kulaklarına ve burunlarının üstüne kızgın demirle yapılan işleme "dağ" adı verilir.

Kulağa yapılan çeşitli işaretlerden birisinin adı, şeklinden dolayı, **"kurt ağzı"** olarak bilinir.

Bunun üstüne yapılan dağlamalar da yine sürü sahiplerinin sayısına göre farklıdır. Bunlar, burun üstüne "tek dağ", "paralel iki dağ", "çarpraz dağ" gibi şekillerde olurlar.

Bazı hayvan sahipleri koyun, koç veya keçinin kulağını çeşitli yerlerinden delerler. Bunlar, tek, çift veya üç delik hâlinde olur. Eğer, üç delik açılması gerekiyorsa, bu üç deliğin bir üçgen meydana getirecek şekilde olmasına dikkat edilir:

ŞAVAK TÜRKMENLERİ'NDE "EN":

Şavak Türkmenleri, Doğu Anadolu'da Tunceli ilinin Keban Baraj gölü kıyısında, Akdemir bucağına bağlı köylerde yaşayan, hayatlarını hayvancılıkla kazanıp, konar-göçer geleneğini bugün de sürdüren bir aşirettir. Bu Türkmen aşiretinin hayvancılıkla ilgili gelenekleri, Dr. Muhtar Kutlu tarafından incelenmiş ve "Şavak Aşiretinde Göçer Hayvancılık -Halkbilimi Açısından Bir İnceleme-" (Elazığ 1984) adı ile doktora tezi olarak sunulmuştur.

Anadolu'nun pek çok yöresinde kaybolmakta olan bir geleneği, metodik olarak çok güzel bir şekilde inceleyen bu tezinde M.Kutlu, "Hayvan İşaretleri ve Süslemeleri" bölümünde bu konuyu şöyle anlatmaktadır:

"Şavak aşiretinde yalnız hayvanların üzerinde gördüğümüz bu işaretler, ailelerin ve sürü sahiplerinin kendi işaretleridir. Bunlar, her ailede kuşaktan kuşağa geleneksel olarak geçmekte ve aileler bu yolla tanınabilmektedir.

Hayvanların kaybolmaması, diğer sürülerle karışmaması ve tanınabilmesi amacıyla yapılan bu işaretler, "yen" ve "dağ" adıyla bilinmektedir. Yen, hayvanın kulaklarına yapılan işaretlerin adıdır. Yalnız koyun ve keçilerin kulaklarına yapılan yenler, kulağın kesilmesi (:kertik) ya da delinmesi şeklindedir. Kulak üzerindeki işaretler, makasla, bıçakla kesilerek ya da boş fişekle delinerek yapılmaktadır. Kulağa açılan delikler, kulağın altına bir tahta parçası yerleştirildikten sonra fişek kapçığına vurularak açılmaktadır. Hayvanın tek kulağında ya da her iki kulağında benzer ve farklı işaretler olabilmektedir. Bu yolla hayvanın kulağına çeşitli şekiller verilmektedir. Dağ adı verilen işaretler ise, şiş ya da damga olarak kullanılacak demir parçalarının ateşte kızdırılmasıyla hayvanın burnuna, gözlerinin alt kısmına, çene kemikleri üzerine, bacaklarının iç kısmına yapılmaktadır. Şavak aşiretinde hayvanlara yapılan "dağ"ların çoğunluğu sürü sahiplerinin ad ve soyadlarının baş harfleridir.

Yen ve dağ, hayvanın kuzuluk döneminde, baharda yaylaya çıkmadan önce yapılır. Sürü sahipleri bu tür işaretlerin dışında, sürüdeki koyunların sırtlarını aynı renkte boyayarak ve özellikle keçilerin boynuzlarından birini aynı renkte boyayarak da işaretlemektedirler".

Şavak Türkmenleri'nin kullandıkları "yen/en" ve "dağ"lardan bazıları şunlardır:

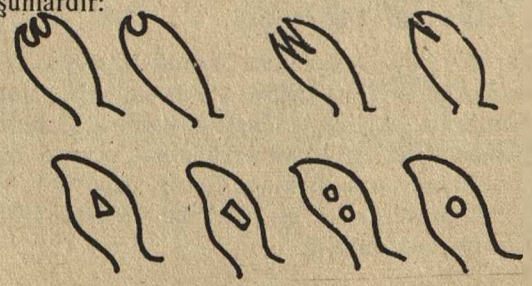

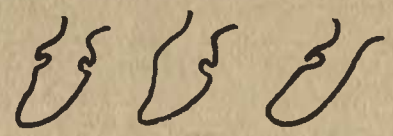

ELAZIĞ-KEBAN YÖRESİNDE DAMGA VE ENLER:

Bu yörede hayvancılıkla uğraşan her sülâlenin gelenekleşmiş bir kulak kesme şekli ve yeri vardır. Bu şekil ve yer, koyunlarının ve keçilerinin başkalarınınkine karışmaması için bir işâret mahiyetindedir. Kimisi sağ kulağın arka kısmını hilâl şeklinde keserken, kimisi de aynı kulağın ön kısmını veya iç kısmını keser. Aynı durum sol kulak için de geçerlidir. Ayrıca, kimisi de kulağın ortasında küçük ve yuvarlak bir delik açar.

Bu kesme ve delmelerin yerleri değiştiği gibi, şekilleri de değişir. Kimisi tam bir hilâl şeklinde, kimisi daha açık bir şekilde keser. Kimisi de kulaktan parça koparmaz, sadece kulağın ucunu bıçakla ikiye ayırır. Bunların yanında, Ulupınar köyünde, bir evin işareti bıçakla kesmek değil, kulağın üstünü kızgın demirle dağlayarak iz bırakmaktadır. Bu işlem, kızgın bir demirin kulak üzerine basılması ile yapılır ve kulak çizgi şeklinde dağlanır.

Kesilerek yapılan bu işarete Keban yöresi Kürmanç ağzında "dırow"; kızgın demirle yapılan "dağlama" adı verilir. Ayrıca "en" denilirse de, pek kullanılmaz.

Büklümlü köyünden Mustafa Polat bu hususta şöyle demektedir: *"Biz kulak kesme işine "dırow" deriz. Fakat göçerler "en" derler. Mesela, Şavaklılar "en" derler. En, yâni damga, işâret demektir".*

Yine Büklümlü köyünden Mustafa Polat, hayvanların gözü ile kulağı arasına kızgın demir yapıştırarak, işâretlediğini ve bu işlemi şu şekilde yaptığını anlattı: *"Koyunların göz ile kulaklarının arasındaki tüyü az kısmına, yâni yüz kısmına (L, , 2, Z) şekline getirilmiş kızgın demir değdirilir; bu işârete "damga" denir".*

Yörede bir de koyunu boya ile boyayarak işâretleme uygulaması yapılır. Bu uygulamada da hayvanın vücudu paylaşılmış gibidir. Bir a-

ile devamlı başını boyarken, bir diğeri de devamlı kuyruğunu boyar. Kimisi sırtının arka tarafını, kimisi ön tarafını; kimi sağ, kimi sol tarafının yarısını boyar. Bu boya, yörede **sorang** (**sor** "kırmızı" **rang** "renk" = kırmızı renk) adı verilen kırmızı toprak boyadır. Anadolu'nun değişik yörelerinde "aşı boyası" adı ile anılan toprak boyanın aynısıdır.

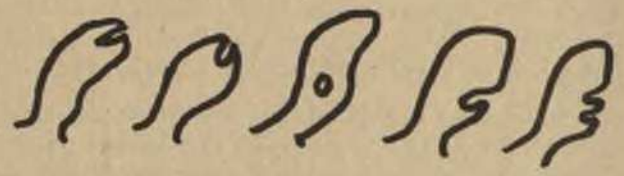

Resim: Yörede kullanılan (dırow/en) işaretleri:

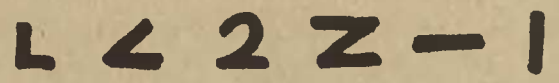

Resim: yörede kullanılan damga işaretleri

ELAZIĞ YÖRESİ:

Hayvanların tanınması, öteki sürülerle karışıp kaybolmamaları için mutlaka işaretlenir. Bu yörede işaretlemeler:

1. Sıcak damga,

2. Çentik; kırtik

3. Tetovir,

olmak üzere üçe ayrılır.

1. **Sıcak damga:**

Sığırlarda boynuzlara vurulmaktadır. Şekil verilen bir tel parçaşı, kızdırılarak hayvanın boynuzuna vurulur (krş.dağlama).

2. **Çentik; kırtik:**

Koyunlara tatbik edilen bu usul bazen sığırlara da uygulanır. Di-

ğer yörelerde yapılan "en" işareti gibi, koyunların bir kulağı veya her iki kulağı, yöredeki ailelerin tesbit ettikleri şekilde kesilir veya delinir.

3. **Tetovir:**

Küçük ve büyük baş hayvanlara uygulanır. İnce çivilerden yapılan numaralar, bir kısgaç veya pens ile hayvanın kulağına batırılarak yapılır. Numara vurulduktan sonra her hangi bir boya (tercihen mavi), yaralanan yere sürülür. Mavi boya veya onun yerine (ispirto, barut, zeytinyağı ve ocak kurumu) karıştırılarak elde edilen boya, numara vurulan ve kanamakta olan yere sürülür. Hayvanın kulağı iyileştiğinde, numaranın yeri belli olur.

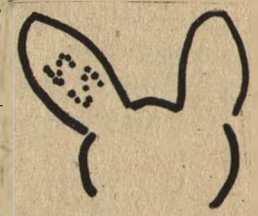

Elazığ'ın Palu ilçesi Emirhan köyünde koyun, koç ve keçi gibi küçük baş hayvanların kulaklarına, "dağ" adı verilen demir çubuklarla yapılan işaretlere "**DIRIF**" denir.

Kulağı dağlanan hayvanın acısını azaltmak için, işaret vurulmuş yere bolca yoğurt sürülür.

Emirhan köyünde küçük baş hayvanların kulağına vurulan "dırıf-"lardan bazıları şunlardır:

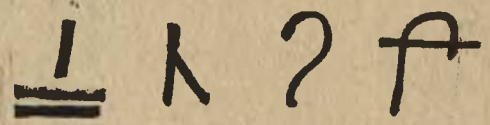

SİVAS-GÜRÜN- SARICA KÖYÜ:

Bu köyde ve yöresinde koyunların kuyruğu üzerineaşı boyası (kırmızı) ile yuvarlak işaretler konmaktadır. Bunun dışında her ailenin bir "en"i vardır ki, bu enler koyunların bir veya iki kulağına uygulanır. Bu yörede alın veya kulağa **damga** yapılmaz.

Sarıca köyünde "Yusuflar" lakaplı bir ailenin "en"i "sağ kulağı dilik, sol kulağı oyuk" şeklinde tanınır. Bu ifâdeden de anlaşılacağı üzere, koyunların kulağı bıçakla kesilir veya şişle oyulur.

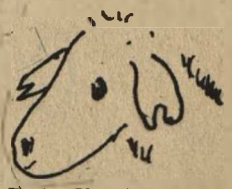

Resim: Yusufların eni.

ELBEYLİ ENLERİ:

Toroslardaki Türkmenler üzerine yaptığı araştırmalarıyla tanıdığımız A.R.Yalgın, Elbeyli obalarının kullandıkları "en"leri şöyle anlatmaktadır: *"Elbeyli obalarında davarların hepsinin kendine has ve yalnız kulaklara işaret edilmek üzere eski ve esaslı damgaları vardır ki, bunların ismine "en" derler. Elbeyli enleri obaların âdetlerine uygundur. Dolayısıyla her obanın sabitleşen kulak damgaları vardır".* (**Cenupta Türkmen Oymakları**, c.I,s.23).

ELBEYLİ EN'LERİ

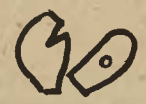
Şahveli eni

Firizli eni

Perenli eni

Karataşlı eni

Tırıklı eni

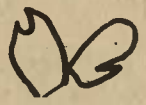
Gâvurelli eni

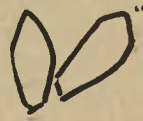
"en" vurulmamış kulaklar.

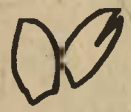
Taflı eni

Resim: Ali Rıza Yalman (Yalkın), Cenupta Türkmen Oymakları Ankara, 1977, s.23-24.

BURDUR-BUCAK- Keçili Köyü:

Doğu Anadolu'da olduğu gibi, Batı Anadolu'nun köylerinde de hayvanların kulaklarına işaretler yapılmakta, bu işaretlere "en" adı verilmektedir. En yapma tekniği Doğu yörelerindeki gibi hemen hemen aynı olup, kulağı kesme işinde bıçak veya büyük makas, delme işinde de boş mermi kovanı veya şiş kullanılmaktadır.

Burdur'un Bucak ilçesi Keçili köyünde yerleşik olarak oturan ve kısmen hayvancılıkla meşgul olan Sarıkeçili aşiretine mensup Velibe yoğulları'nın "en" işareti "sağ kulağın ucu kesik, sol kulağın önü" şeklinde tanımlanmaktadır.

Öteki ailelerin enleri de, daha önce bahsettiğimiz enler gibi, biribirinden farklı özelliktedir.

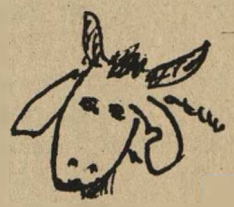
Resim: Velibeyoğulları "en"i.

EKLER VE RESİMLER

ZİYA GÖKALP'IN TÜRK DAMGALARI HAKKINDAKİ GÖRÜŞÜ:

Büyük Türk sosyoloğu Ziya Gökalp, Türk tarihinin çeşitli yönlerini incelerken "damga" konusuna da temas etmiş, bu konudaki görüşlerini şöyle belirlemiştir:

"*Yirmi dört boydan her birinin bir* **damgası** olması da abes (gereksiz) bir şey değildi. Her boy sürülerini bu damga ile nişanladığı gibi bunu arma olarak da kullanırdı.

Her boyun bir **ongunu** olması da eflatuni (Gökalp burada, "sebepsiz, boş" demek istiyor) bir rabıtadan ibaret değildi. Her boy ongunu olan hayvanlara ok atmaz, aç kalsa da onu öldürüp etini yemez, onu mübarek tanır ve ona hürmet gösterirdi.

Her dört boyun bir **söğük**'ü olması da manâsız değildi. Çünkü boy beyleri şölende kendi söğüklerinden başka et yemezlerdi". (Z. Gökalp, "Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler", **Küçük Mecmua**, Diyarbakır 1922).

İKİ GÜMÜŞ MAŞRAPA YAZISI:

Bu maşrapaların ilim âlemine tanıtılması Rus bilgini Melioranski tarafından olmuştur. Bu bilgin, 1902 senesinde Rus İmparatorluk Arkeoloji Kurumu'nun Şarkiyat Şubesi notlarında (c.XIV, cüz:I, s.17-22), bu iki maşrapa yazısını esaslı bir surette halletmeye teşebbüs etmiştir.

Bu kaplar Leningrad'daki Ermitej Müzesi'nde 7340 numara ile teşhir edilmektedir. Elde edilen bilgiye göre bu kap müzeye Deli Petro'nun özel sekreterlerinden Makarof tarafından 1726 yılında verilmiştir. Kap bir mezarda bulunmuştur. Bu mezarın da her halde Sibirya'da olduğu muhtemeldir. Maşrapa müzenin Sibirya eski eserleri pavyonunda bulunmaktadır.

İşte bu gümüş maşrapanın üzerinde Köktürk yazısı ile yazılmış ibareler gören Simirnof, Melioranski'ye müracaat etmiş, bu suretle kaplar tetkik edilmiştir.

Kabın dibindeki ibareler arasında tam ortada şeklinde bir figür vardır. Bunun bir damga olduğu çok açık olduğundan, kabı tetkik eden Melioranski, hemen damgalar hakkında bilgisi olan Katanof'a müracaat etmiş, ondan şu bilgiyi almıştır: Abakan nehrinin kollarından Yes ve Taştıp ırmaklarının menbaında oturan Kobıy kabilesi arasında buna benzeyen şeklinde damgalar kullanıldığı tesbit edilmiştir. Daha sonra Abakan'daki Kaçin kabilesinin Ak-yüs boyunda da şeklinde bir damga kullanılmaktadır. Bu damgalar şekillerinden de açıkça görüldüğü üzere iptidaî bir surette insanı tasvir eder. Melioranski'nin verdiği bilgiye göre bu tür damgalara Sibirya'daki Türkler "BAGATIR" damgası demektedirler. Sibirya'da insan tasvir eden bu tür damgalar vardır.

Maşrapanın dibindeki metne dikkat edilecek olursa, "bulung" kelimesinden sonra işareti görülmektedir. Bunun da bir damga olduğu belirtilmektedir. Buna benzeyen bir damga da G.Granö tarafından JSFOU'nun XXIII. cildinde yayınlanmıştır.

ÇORAP: "Ayağa giyilen örme şey" olarak tarif edilen çorap, eskiden sadece el ile örülürdü. Bizi ilgilendiren husus da zaten budur.

Sadece el örgüsü çorapların giyildiği devirde, Türk çorapları, üzerinde hârikulâde güzel örgü nakışları taşımışlardır. Bu nakışların hem şekilleri hem de kullanılan renklerin câzib âhengi, örgüsü ne kadar kaba da olsa, o çoraplar için tereddütsüz sanat eseridir hükmünü verdirir.

Merhum antikacı Nureddin Rüştü Büngül "Eski Eserler Ansiklopedisi" isimli kitabındaki çorap maddesinde şunları yazıyor: "Eski zamanlarda olsun, yeni devirde olsun Türk köylüsü kendi çorapını kendi örer. İnce fabrika çoraplarına ayağını sokmaz, o çorapı giyse bile üç gün dayanmaz. Yünden ve tiftikten köylü kadınların el ile ördükleri ve ince erkek çorapları o kadar iyidir ki yalnız sağlamlığından değil, güzellik itibarı ile de pek âlâdır. Konya'da Sivas'ta, Anteb'te, doğu Anadolu'da Erzincan'da, Erzurum'da ve daha bazı yerlerde çok çok güzelleri görülür. Renkli çiçekli kadın çorapları da güzeldir. Bir de hocaların abdest alırken mesih câizdir dedikleri el örgüsü çorapları vardır; bu çoraplar kilimden daha kalın ve sıkıdır. Erzurum taraflarında yapılır, deveciler giyer" (1939).

El örgüsü yün çoraplarımızın düz renklileri umumiyetle beyaz yahut siyah veya deve tüyü, koyu kahverengidir. Renkli ve nakışlı çorapların nakış motiflerinin, memleketimizin her tarafında ayrı ayrı isimleri vardır. Meselâ, çakmak, çulluk burnu, çember, çarkıfelek, ceylân-, ejderha, elifbe, eli böğründe, kaz ayağı, bülbül gözü, koç boynuzu, horoz ibiği, deve boyunu, gönül çengeli, kız nazı, pençe, perçem, muska, minare, selvi vb. yüzlerce ismi vardır.

Çoraplar bu motiflerden biri veya bir kaçı seçilerek örülmüştür. Seçme de gelişi güzel olmamıştır. Motifler, çorabı giyecek kimsenin durumuna, yaşına, hattâ hâleti ruhiyesine göre alınmıştır. Kadının, erkeğin, çocuğun, ihtiyarın, gelinlik kızın, ergen oğlanın çorapları ayrı ayrı motiflerle örülmüştür.

Meselâ, akıtmalı denilen bir çorap, beyaz zemin üzerinde topuktan başlayarak konç üstünde helezonî, kıvrıla kıvrıla yükselen paralel çizgiler, renklerine ve sayısına göre bir manâ taşımıştır. Her çizgi bir evlâdın işareti olmuştur. Kara çizgi oğlan ise, pembe çizgi kız olmuştur:

Üç yavrusu var, iki kız biri oğlan

Üç yavrusu var, iki oğlan bir kız

Üç yavrusu var, iki kız bir oğlan, kızın biri uçmuş yuvadan.

Bu üçüncü çorapta başka bir köye gelin giden kız için, penbe çizgiye ayrıca ince bir siyah iplik sarılmıştır.

***

Kalender meşreb şâirler güzel gençlerin şânında yazdıkları manzumelerde, onları külâhlarından perçemlerinden pabucuna topuğuna kadar tasvir ederken, türlü türlü nakışlı çoraplarını da unutmamışlardır:

Dağlıdır civanım Ilgaz levendi

Kadrini bilmeyen sadece kendi

Çiçekli çorapla reftarı (yürüyüşü) pek hoş

Pâ bürehne (ayağı çıplak) görsen olursun serhoş.

***

Kırmı akıtmalı çorap içinde

Kesme billûr güzelimde ayaklar.

***

Şu geçen şahbaza bak
Güzeller şâhı elhak
Yeni gelmiş dediler
Helvacılara çırak
Kazdağlı ya Ilgazlı
Saçı görmemiş tarak
Kılık kıyafetini
Tasvirden vaz geç bırak
Çorabında toplanmış
Cümle süsle tumturak
Koncunun ilk dizisi
Al üstünde ak **çakmak**
Kırma aktıma pembe
Selvi yeşil zemin ak
Koçboynuzu *karadır*
Mor sünbül saçak saçak
Müşekkel ayaklara
Lâyık çorabdır elhak
Nakışlardan nakış al
Çorapta işmâra bak
Bûsegâhnuşşâkdır
Diyor sardığım ayak.

(*R.E.Koçu, Türk Giyim Kuşam ve Süsleme* **Sözlüğü**, Ankara 1967, s.78-81)

MEZAR TAŞLARI:

Mezar: "1. Ziyaret yeri, sevgili bir şahsın ziyaret olunan kabri, 2. kabir, sin, lahit" manâlarına gelmekte olup, İslâmiyet'ten önce ve sonra Türkler'in kutsal saydıkları yerlerden en önemlisidir. Tarihî vesikalara, belgelere ve efsanelere göre Türkler, ölen her kim olursa olsun, onu ahirete yolcu ederken bazı törenler yaparlardı. "Yoğ" adı verilen eski Türk ananesinde, ölenin arkasından ağıtlar yakılır, ağlanır, dövünülürdü. Bu gün Anadolu'nun pek çok yöresinde görülen bu anane sayesindedir ki, halk edebiyatı mahsullerimiz arasına sayısız ağıt, mani ve türkü girmiştir.

Mezarların kime ait olduklarını belirlemek için, kıbleye dönük olan baş uçlarına çeşitli şekillerde yontulmuş ve sitilize edilmiş taşlar dikilir. "Mezar taşı" adını verdiğimiz bu taşlar, Türk sanatının en güzel örnekleri arasında bulunmakta olup, pek çok ilim adamı tarafından araştırma konusu yapılmış, haklarında sayısız kitap ve makaleler yazılmıştır.

Mezar taşlarının bizi ilgilendiren tarafı yalnız üzerlerindeki damgalar ve imler olup, şekilleri üzerinde durulmayacaktır.

Bu gün Anadolu'nun bölgesinde Ahlat mezar taşları, Orta Anadolu'da Akşehir'de tasvirli mezar taşları ve bundan başka zengin bitki motifleri ve geometrik şekillerle bezenmiş, üstün işçilik gösteren, Türk süsleme sanatı içinde önemli bir yeri olan Osmanlı mezar taşları Türkiye'nin her yerinde olduğu kadar, Rumeli'de, Bulgaristan, Yugoslavya, Batı Trakya ve hattâ Arnavutluk'ta bile görülmektedir. Fakat, ne yazık ki, Rumeli'deki ata yadigârı bu mezar taşlarının pek çoğu bazı ülkelerde ağır tahribata uğramış, kırılmış, hattâ yerlerinden sökülüp atılmışlardır. Bununla beraber, Yugoslavya'nın Üsküp, Manastır gibi bazı şehirlerinde hâlâ korunmakta, Osmanlı-Türk sanat şâheserleri olarak tarihimizi yaşatmaktadırlar.

Anadolu'da figürlü mezar taşlarına, başlıca Akşehir, Afyon, Kırşehir, Konya, Sivas, Tokat, Ahlat, Ardahan, Baykale, Bitlis, Malazgirt'te rastlanmaktadır. Doğu Anadolu'da özellikle Akkoyunlu ve Karakoyunlular'ın hâkim olduğu bölgelerde **koç-koyun**, daha az sayıda da at heykeli, hattâ insan şeklinde mezar taşları vardır.

Moğollar'ın Anadolu'yu istilâ etmesi ile birlikte bir takım sosyal hâdiseler ortaya çıkmış ve Anadolu Türk toplumunda İslâmiyet'in arasında bulunmayan Şamanlık inanç ve âdetleri görülmüş, tarikat sanatının doğmasında rol oynamış, böylece Selçuklu tasvir sanatının manâ ve mahiyeti değişmiş, XIII. yüz yılın sonlarında Orta Anadolu'da tasvirli mezar taşlarının yapılmasmda başlıca âmil olmuştur.

Mezar taşlarındaki tasvirlerde Tanrı görülmediği halde, başka kaynaklardan tanıdığımız bütün kutsal motifler ve damgalar, hayat ağacı, çeşitli kuşlar, hançer, kılıç, kalkan, tüfek, müsikî âletleri, rozetler vb. maddî kültür unsurları yer almaktadır.

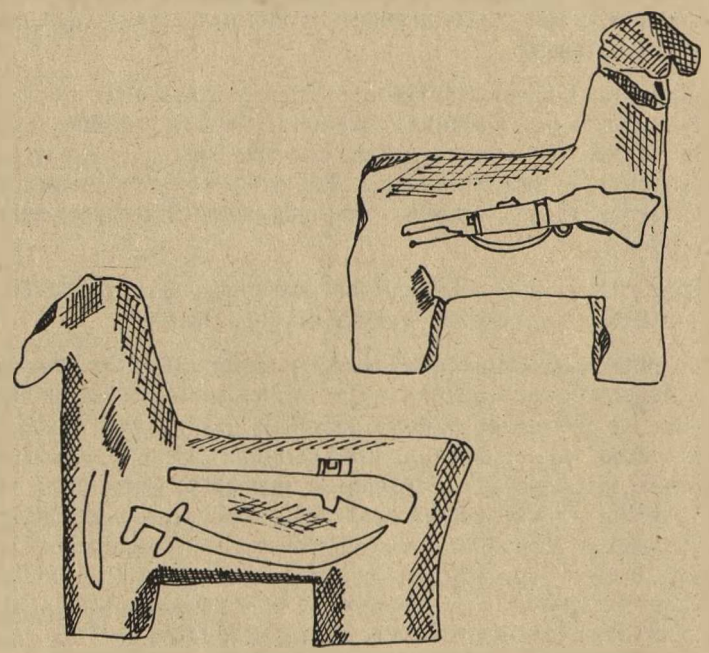

Resim: Tunceli Yöresindeki Türk mezarlarına dikilmiş at heykelleri üzerindeki silâh ve kılıç motifleri

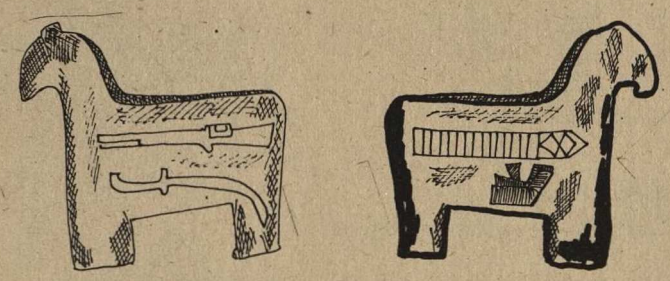

Resim: Tunceli yöresindeki Türk mezarlarına dikilmiş at heykelleri üzerindeki silah ve kılıç motifleri ile bir damga.

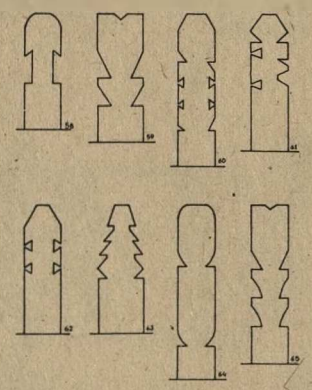

Resim: ALANYA DEĞİRMENDERE KÖYÜ MEZARLIĞI

"Hece tahtaları" örneklerinden. Naci Eren'den).

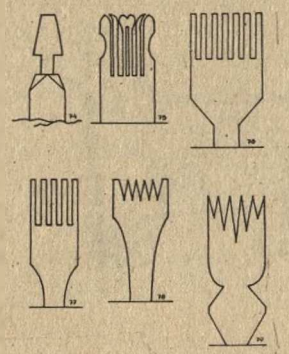

Resim: Bolu Kıbrıscık İlçesi Mezarlığı

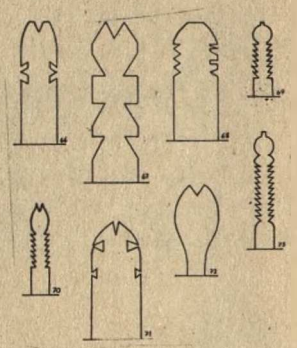

Resim: ALANYA DEĞİRMENDERE MEZARLIĞI 69-7073 ALANYA ŞEHİR (AŞAĞI MEZARLIK

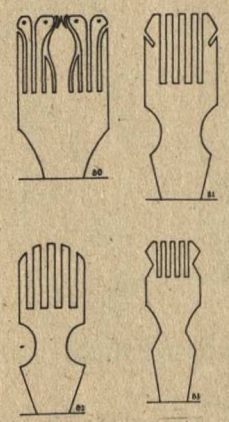

Resim: Bolu Kırbrıscık Mezarlığı

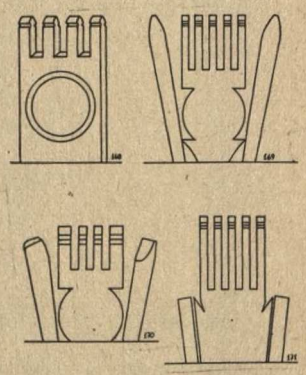

Resim: Bolu Mengen İlçesi Salıpazarı Bucağı Avşar Köyü

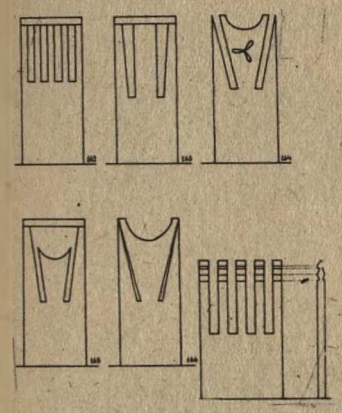

Resim: Bolu Merkez Sazak Köyler

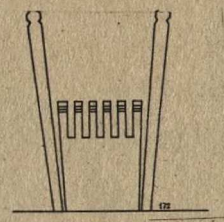

Resim: Bolu Mengen Salıpazarı Avşar Köyü

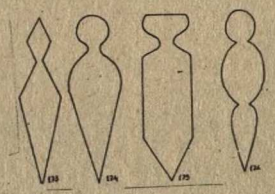

Resim: Çorum Alaca ılçesi Söğütözü Köyü Mezarlığı

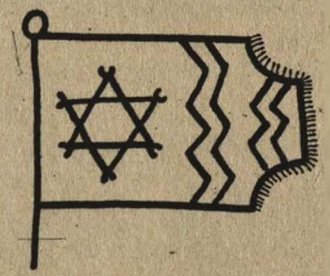

Resim: Teke beyi Müberizüd'din- Mehmet Bey'in 14 Mayıs 1373'te Antalya'nın burçlarına astığı, beyaz zemin üzerine kırmızı Mühr-ü Süleyman (altı köşeli yıldız) taşıyan

"Hançer" motifi Osmanlılar devrinde de "yiğitlik" sembolü olarak kullanılmıştır. Yukarıdaki resimde bir delikanlıya hediye edilmiş "destimal" üzerine resmedilmiş "hançer" ve âşıkane bir beyit.

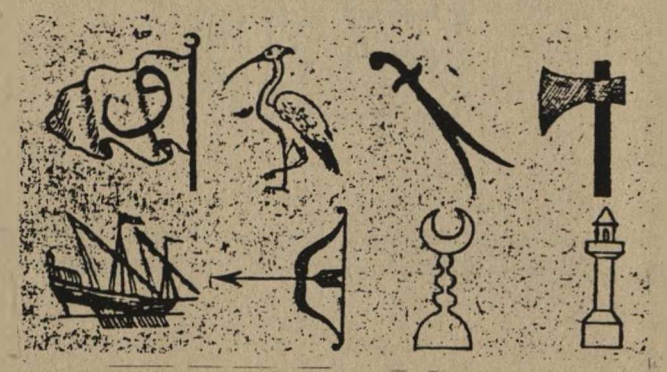

Resim: Yeniçeri kol ve bacaklarına dövülmüş nişanlardan örnekler: Cavlı bayrak, Balıkçıl kuşu, çatalkılıç, balta, kadırga, ok ve yay, alem minâre.

BİBLİYOGRAFYA

Ağar, Ömer Kemal, **Tunceli-Dersim Coğrafyası**, İstanbul 1940.

Ahmet Tevhit, **Meskûkât-ıKadîme-İslâmiyye** 1321.

Akçoraklı, Osman, **Kırım'da Tatar Damgaları**, Bahçesaray 1926.

Aslanapa, Oktay, *"Türkler'de Arma Sanatı"*, *"Türk Kültürü"*, Yıl-:II, nr.16 (Şubat 1964).

Arat, Reşid Rahmeti, **Kutadgu Bilig III**, Ankara 1979.

Belli, Oktay, *"Urartular'da Hayat Ağacı İnancı"*, **Anadolu Araştırmaları VIII** (1980), s.237-247.

Castagne, J., *"Les Tamgas des Kirghizes (Kazaks)"*, **Revue du Monde Musulmane 251, c.47, Paris 1921, s.28-64.**

Çay,Abdulhâlûk,**Anadolu'da Türk Damgası, Koç-Koyun Meselesi+, Ankara 1984.**

Danişmend, Nazan, *"Anadolu Türk Beyliklerinin Haçlı Bayrakları"*, **Türklük Mecmuası**, nr.1, s.12.

Durul, Yusuf, *"Halı ve Kilimlerde Kız Motifleri"*, **Türk Etnografya Dergisi**, nr:1, Ankara 1968, s.91.

-----, *"Anadolu Kilimlerinin Teşhisi ve İmler"<-D*, **I.Milletler Arası Türk Folklor Kongresi Bildirileri**, c.IV, Ankara 1978, s.278-287.

-----,*"Afşarlar ve Dokuma Sanatları"*, **II. Milletler Arası Folklor Kongresi Bildirileri**, c.V, Maddî Kültür, Ankara 1983, s.76,78.

Ebulgâzi Bahadır Han, **Şecere-i Terâkime (Türklerin Soy Kütüğü)**, /yayın M.Ergin/, İstanbul (tarihsiz). (Oğuz Damgaları için bk. s.48-52).

Elçin, Şükrü, *"At Damgaları"*, **Türk Etnografya Dergisi**, nr.6 (Ankara 1963-65), s.26.

Ertaş, Zafer, *"Antalya Bölgesi Bir Grup Mezar Taşı Üzerindeki Yorumlar"<-D*, **Sanat Tarihi Yıllığı XII**, İstanbul 1983, s.21-33.

Esin, Emel, **Ötüken yış: Türk Sanatında Ağaçlı Dağ Hakkında**

Notlar, Atsız Armağanı, İstanbul 1976.

-----, "Sıgunlar Begi" (Kök Türk Kagan Damgası Hakkında), **XVI. Millyeler Arası Altaistik Kongresi Bildirileri**, Ankara 1979, s.113-152.

-----, *"Kuşçı"*, **Sanat Tarihi Yıllığı**, VI, İstanbul 1976.

Evens-Pritchard, **The Problem of Symbols**, Oxford 1956.

Gabriel, Albert, **Les Monuments Turc d'Anatoli II. Amasya-Tokat-Sivas**, Paris 1934.

(Bu eserin 61. sayfasında, Anadolu'ndaki eski mimârî anıtlarında bulunan taşçı işaretleriyle damgalar arasındaki benzerlik üzerinde durulmuştur).

Gökalp, Ziya, **Türk Medeniyeti Tarihi**, İstanbul 1976.

Güsar, Vasfi, *"Çerkezler'de Aile Damgaları"*, **Yeni Kafkasya Dergisi**, nr.54, İstanbul 1961, s.5-30.

Hacı Mustafa Mahir Efendi, "**Kafkasya Kabilelerinin Alamât ve Ümerâlarının Hikâyât ve Vakıaları**", Bulak 1309 (1892).

İnan, Abdülkadir, *"Altay'da Pazırık Hafriyatında Çıkarılan Atlar...-"* **Türk Tarih Kongresi**, İstanbul 1943.

-----, *"Müslüman Türkler'de Şamanizm Kalıntıları"*, **İlâhiyat Fakültesi Mecmuası**, Ankara 1954, s.4.

-----, *"Damga ve Egzogami"*, **Türk Folklor Araştırmaları**, c.16,nr.309 (İstanbul 1975), s.7273-7274.

-----, *"Türkler'de And"<-D,* **Halk Bilgisi Haberleri**, nr:68, s.25.

(Kulak kertiklerinin eski Türkler'de bir âyin neticesi olduğu hakkında bilgi verilmektedir).

Karamağralı, Beyhan, **Ahlat Mezartaşları**, Ankara 1972.

Karça, Ramazan-H.Z.Koşay, **Karaçay-Malkar Türkleri'nde Hayvancılık ve Bununla İlgili Gelenekler**, Ankara 1954.

(s.74-75'te "mallara en koyma ve tamga vurma" konusu işlenmekte, ayrıca boyların kullandıkları damga örnekleri verilmektedir).

Koman, M.Mesud, **Orhun Alfabesinin Anadolu'da İzleri**, Konya 1933.

Kosswig, Leonora, **Eigentumszeichen (Damga) in Anatolien**, Oriens c.23-24, Leiden 1974, s.332-405.

(Bu yazıda, Kayseri'nin Pınarbaşı ilçesi ile Maraş'ın Göksun ilçesine yerleşen Çerkesler'in damgaları incelenmektedir. Burada çizilerek 143 damga verilmiş ve kullanıldığı yerler belirtilmiştir.)

Koşay, Hamid Zübeyr, *"Doğu Anadolu Mezartaşlarındaki Koç ve Koyun Heykelleri"*, Milletler Arası I. Türk Sanatları Kongresi (Ankara 19-24 Ekim 1959), **Kongreye Sunulan Tebliğler**, Ankara 1962, s.256-257.

Köprülü, M.F., *"Altın küpeli Oğuz beyleri"*, **Azerbaycan Yurt Bilgisi** II (1932), s.10-21.

Kum, Nâci, "Selçuklu Yapılarında Enteresan Damgalar ve Oğuz Boylarının Tör-Ongunları İle Mukayese", **Belediyeler Dergisi**, Yıl V, nr.50, Ankara I.Teşrin 1939, s.24-29.

Kut, A.Turgut, "Damgalar üzerine", **Folklor ve Etnografya Araştırmaları 1984, İstanbul 1984, s.643-648.**

(Bu yazıda, damgalar üzerine yapılan çalışmaların bir değerlendirilmesi yapılmaktadır.)

Kutlu, Muhtar, **Şavak Aşiretinde Göçer Hayvancılık**, Elazığ 1984 (basılmamış doktora tezi).

Mannay-ool, M.X., *"Drevnee izobrajenie gornogo kozla v Tuve"*, **Sovetskaya Arxeologiya**, Moskova 1967/1.

Lechler, George, *"The Three of Life İn Indo-European an Islamic Cultures"<-D,* **Ars Islamica**, c.IV, Ann Arbor, 1937, s.369-420.

Matkovski, Alexander, *"Les Blasons Representant L'Empire Ottoman en Europe"*, **Balcanica**, c.V, Belgrad 1974, s.245-286.

Minorski, V., *"Asoyurghal of Qasim b. Jahangir Aqqoyunlu 903 (1498)"*, **Bulletin of the School of Oriental Studies**, University of London, Vol. IX, par.4.

(Bu makalede Bosna'daki Akkoyunlu tesiri incelenmiş ve bir fermanın üzerindeki damganın Bayındırlı damgası olduğu hükmüne varılmıştır.)

Nemeth, Gyula, **Attila ve Hunları**, tc. Şerif Baştav, İstanbul 1962.

Nur, Rıza, *"Tamga ou Tag Marque au Fer Chaud a Sinope"*, Journal Asiatique, c.212 (Paris 1928), s.148-151.

Türkçesi: *"Sinop At Damgaları"* (çev. M.Mesud Koman), **Konya Mec.** Yıl V, nr. 36, Konya 1941, s.13-17.

Ögel, Bahaeddin, **İslâmiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi**, Ankara 1962.

-----, **Türk Mitolojisi I**, Ankara 1971.

(Oğuz boylarının ongun ve kuş motifleri için bk. s.355-377).

Radloff, W., **Sibirya'dan I-II**, (tc. Ahmet Temir), İstanbul 1964.

Rudenko, J.I., **Başkıri, istoriko-etnogrifiçeskie oçerki**, Moskova 1955.

-----, **Noin-ula: Die Kultur der Hsiung-nu die Hülgelgraber von Noin-ula**, Bonn 1969.

Seyyid Lokman, **Hüner-nâme**, (Topkapı Sarayı Müzesi Ktp. Hazine, No. 1953).

(Damgalar için bk. v. 29b-32a)

Sümer, Faruk, **Oğuzlar (Türkmenler). Tarihleri -Boy Teşkilâtları- Destanları**, Ankara 1967; 2.bas. Ankara 1972. (Oğuz boylarının kullandıkları damgalar listeler hâlinde verilmiştir.) Tryjarski, Edward, **Eski Türkler'in Moğolistan'daki Arkeolojik Eserleri Üzerine**, Türk Kültürü Araştırmaları XIV/1-2, Wiesbaden 1968, s.50-70.

(Bu yazıda, Erzurum Karayazı düzünde Cunni mağaralarındaki kayalar üzerine çizilmiş XII veya XIII. yüz yıla kadar geriye giden, 12 Oğuz boyuna ait damgaların 29 değişik varyantı, Uygur damgaları, Runik yazılar, hayvan ve binici tasvirleri, eski Ermeni yazısı hakkında bilgi verilmektedir.)

Vernadsky, Georgy, *"Note on the Origin of the Word Tamga"*, **Journal of the American Oriental Society**, c.76, New Haven 1956, s.188-189.

Yalgın, A.Rıza, **Canupta Türkmen Oymakları**,c.5, İstanbul 1932-1939; 2. bas. 2 c., Ankara 1977.

-----, **"Güney Yurtta Damgalar"**, Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi, c.III. İstanbul 1936, s.193-198.

-----, *"Cenupta Oğuz Damgaları"*, **Bozkurt Mecmuası**, nr.8, İstanbul 1940, s.182-193.

-----, **Anadolu'da Türk Damgaları. Uludağ'dan Toroslar'a**, Bursa 1943.

-----, *"Bursa'da Türk damgaları"*, **Halk Bilgisi Haberleri**:

Yıl X, nr.118, Ağustos 1941, s.237-240;

Yıl X, nr.119, Eylül 1941, s.272-274;

Yıl X, nr.121, II. Teşrin 1941, s.10-12.

-----, *"Uludağ Çevresinde Türk Damgaları"*, III. Türk Tarih Kongresi- Ankara 15-20 Kasım 1943. **Kongreye Sunulan Tebliğler**, Ankara 1948, s.426-433.

Yazıcıoğlu Ali, **Târîh-i ^ Al-iSelçuk**, Topkapı Sarayı Müzesi Ktp. Revan Köşkü, No. 1390.

(Damgalar için bk. v.21a-24b).

Yener, Şakir Sabri, **"Mahra Damgaları"**, Gaziantep Kültürü, c.I-II, nr.24, Gaziantep (Ekim 1966), s.4, 21-23.